

Κεφάλαιο 1

1.1. Απόπειρες εννοιολόγησης και αποτύπωσης της κοινωνίας πολιτών

Η ιστορία της έννοιας και νεότερες εννοιολογικές αναζητήσεις

Η έννοια της κοινωνίας πολιτών εμφανίζεται στα κείμενα των σκωτσέζων Διαφωτιστών όπως οι Adam Smith και Adam Ferguson ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα. Στις αρχές του 19ου αιώνα, στο έργο του *Φιλοσοφία του Δικαίου* ο Hegel ορίζει την κοινωνία πολιτών ως τη σφαίρα όπου τα άτομα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, επιδιώκοντας την εξυπηρέτηση των ιδιωτικών συμφερόντων τους, και τη διακρίνει από την οικογένεια και το κράτος, διάκριση που υιοθετείται μέχρι σήμερα. Ο Karl Marx, αντλώντας από τη θεώρηση του Hegel, τονίζει τις αρνητικές όψεις και τα ατομιστικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας πολιτών και την αντιλαμβάνεται ως ένα πεδίο οικονομικών σχέσεων το οποίο αναδύθηκε με την αστική τάξη και εξυπηρετεί τα συμφέρόντά της. Στο πεδίο αυτό αναπαράγονται οι σχέσεις εκμετάλλευσης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων προς όφελος, πάντα, της αστικής τάξης.

Μια περισσότερο θετική έννοια στην κοινωνία πολιτών προσέδωσε ο Alexis de Tocqueville στο κλασικό έργο του *Η Δημοκρατία στην Αμερική* (1835). Ο Tocqueville γράφει για το πλήθος των εθελοντικών οργανώσεων διαφορετικού αντικειμένου στην Αμερική, το οποίο θεωρεί προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας. Σύμφωνα με τον θεωρητικό, μέσω της εθελοντικής συμμετοχής τους σε διάφορες ενώσεις τα άτομα μαθαίνουν να συμμετέχουν με ίσους όρους μεταξύ τους και να υπερβαίνουν το ατομικό τους συμφέρον θέτοντας συλλογικούς στόχους.¹² Τον 20ο αιώνα ο Antonio Gramsci διακρίνοντας επίσης μεταξύ πολιτικής κοινωνίας (κράτους) και κοινωνίας πολιτών, άσκησε κριτική στη μαρξιστική θεώρηση, τοποθετώντας την κοινωνία πολιτών στο πολιτιστικό εποικοδόμημα και όχι στη βάση, και περιγράφοντάς την ως μια σφαίρα μέσα στην οποία συγκροτείται η πολιτισμική και ιδεολογική ηγεμονία. Η κοινωνία πολιτών για τον Gramsci αποτελεί την *αρένα* για την αμφισβήτηση και κατάκτηση της πολιτισμικής ηγεμονίας από την εργατική τάξη, με στόχο την πολιτική της επικράτηση (Gramsci, 1999).¹³

12. Για τη θετική επιρροή της κοινωνίας πολιτών στα άτομα ο Tocqueville γράφει χαρακτηριστικά: «Τα αισθήματα και οι ιδέες ανανεώνονται, η καρδιά πλαταίνει και το ανθρώπινο πνεύμα αναπτύσσεται μόνο μέσω της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης των ανθρώπων. [...] Και αυτό μόνο οι συνενώσεις μπορούν να το κάνουν» (Tocqueville, [1835] 2008, σελ. 526).

13. Παρόλα αυτά ο Gramsci δεν κατέληξε σε μία μοναδική και συνολικά ικανοποιητική αντίληψη της

Στα τέλη του 20ου αιώνα η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών μέσω της εμφάνισης και δραστηριοποίησης αυτόνομων μη κερδοσκοπικών οργανώσεων άρχισε να γίνεται ορατή στις δυτικές κοινωνίες. Ο Salamon χαρακτηρίζει ως «οργανωσιακή επανάσταση» την αυξημένη ίδρυση οργανώσεων, ιδρυμάτων και ομάδων έξω από τη σφαίρα του κράτους και της αγοράς, τη δημιουργία ενός «τρίτου τομέα» με σκοπό την κοινωνική φροντίδα, την προώθηση δικαιωμάτων, την προστασία του περιβάλλοντος και μια σειρά άλλων θεμάτων.¹⁴ Την ίδια περίοδο η έννοια της κοινωνίας πολιτών αναβιώνει πρωτίστως για να ερμηνεύσει την πάλη κατά των αυταρχικών καθεστώτων και τη διαδικασία εκδημοκρατισμού στην Ανατολική Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική (Cohen and Arato, 1994).

Οι τάσεις αυτές συνοδεύτηκαν από την επαναφορά της έννοιας της κοινωνίας πολιτών τόσο στο ακαδημαϊκό πεδίο όσο και σε εκείνο της πολιτικής, της ανθρωπιστικής βοήθειας αλλά και στο λεξιλόγιο των ιδίων των εθελοντών. Ωστόσο οι διαφορετικές ιστορικές καταβολές του όρου καθώς και η ποικιλία στη χρήση και ερμηνεία του οδήγησαν με τον καιρό σε μια εννοιολογική σύγχυση, η οποία αντανακλάται στη δυσκολία αποτύπωσης και καταγραφής της κοινωνίας πολιτών.

Ένας γενικός κανόνας στη σύγχρονη βιβλιογραφία θα μπορούσε να είναι ότι «... όσο περισσότερο κανονιστικό χαρακτήρα έχει μια μελέτη, τόσο πιο στενός είναι ο ορισμός της κοινωνίας πολιτών που χρησιμοποιεί» (Heinrich, 2005, σελ. 213). Αυτή η διαφοροποίηση απορρέει κυρίως από το γεγονός ότι οι κανονιστικές προσεγγίσεις τείνουν να αντιμετωπίζουν την κοινωνία πολιτών περισσότερο ως έναν ιδεότυπο (Keane, 2006), που οφείλει να φέρει συγκεκριμένες εκ των προτέρων προσδιορισμένες αξίες και κανόνες, όπως της κοσμιότητας¹⁵ (Shils, 1991, σελ. 14), της εξυπηρέτησης του κοινού συμφέροντος (Shils, 1991, σελ. 17), της εσωτερικής δημοκρατίας (Diamond, 1994, σελ. 12) και του σεβασμού στον πλουραλισμό (Diamond, 1994, σελ. 7). Στον ιδεατό χώρο της κοινωνίας πολιτών ενδυναμώνονται οι δημοκρατικές αξίες όπως η ανεκτικότητα, η ευρύτητα πνεύματος, ο σεβασμός στις απόψεις των άλλων, η προθυμία συμβιβασμού και καλλιέργειται μια πληροφορημένη και λογική κοινή γνώμη (Paxton, 2002, σελ. 258). Στην κοινωνία πολιτών εμπίπτουν ακόμη και οργανώσεις που επιδιώκουν να παρέμβουν στην ίδια τη φύση του κράτους, όπως για παράδειγμα οι οργανώσεις που στοχεύουν στον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας, εφόσον οι προσπάθειές τους αποσκοπούν στο δημόσιο συμφέρον και όχι στην εξυπηρέτηση συμφερόντων μιας συγκεκριμένης ομάδας και εφόσον ο τρόπος δράσης τους είναι ειρηνικός (Diamond, 1994, σελ. 6). Η κοινωνία

κοινωνίας πολιτών ή του κράτους. Για το ζήτημα αυτό βλ. περισσότερα στο Gramsci 1999, σελ. 447επ.

14. Υποστηρίζει δε ότι η έκρηξη στην ίδρυση οργανώσεων μπορεί να αποδειχθεί τόσο σημαντική για τα τέλη του 20ου αιώνα, όσο και η ανάπτυξη του έθνους-κράτους για τα τέλη του 19ου (Salamon, 1994, σελ. 109).

15. Για την αρετή της *civility*, που ως πολιτική δράση θα μπορούσε να αποδοθεί ως «κοσμιότητα» ή «πολιτισμένη συμπεριφορά», και της *substantive civility* που οριοθετεί τη σχέση των ατόμων και των οργανώσεων, των οργανώσεων μεταξύ τους και της κοινωνίας πολιτών με το κράτος βλ. *The virtue of civil society* (1991, σελ. 14, 17).

πολιτών αποτελεί έτσι ένα στοιχείο της κοινωνίας, το οποίο είναι αναπόσπαστο από αυτή και ανήκει σε αυτή, παρά μια διακριτή σφαίρα μέσα στην κοινωνία.

Η κανονιστική θεώρηση και εννοιολόγηση της κοινωνίας πολιτών απηχεί τη φιλελεύθερη σύλληψη της οργανωσιακής ζωής και της θετικής επιρροής της στον πολίτη και στη δημοκρατική διακυβέρνηση, όπως αυτή αναλύεται στο έργο του Alexis de Tocqueville *Η δημοκρατία στην Αμερική* ή όπως διατυπώθηκε πιο πρόσφατα σε νεο-τοκβιλιανές προσεγγίσεις, με κύριο εκφραστή τους τον Robert Putnam (Putnam, Leonardi and Nanetti, 1993· Putnam 1995, 2000, 2002).¹⁶

Ωστόσο, οι εμπειρικές μελέτες της κοινωνίας πολιτών σε δημοκρατικές χώρες συχνά θέτουν υπό αμφισβήτηση το τοκβιλιανό αξίωμα της άμεσης θετικής επιρροής της οργανωσιακής ζωής στο κοινωνικό κεφάλαιο και τη δημοκρατία. Ειδικότερα καταρρίπτουν τον μύθο της απόλυτης αρετής της κοινωνίας πολιτών, καθώς εντοπίζουν περιπτώσεις όπου η δράση των οργανώσεων, παρά τα ευεργετικά της αποτελέσματα στην κοινότητα, μπορεί μακροπρόθεσμα να λειτουργήσει νομιμοποιητικά στη συσσώρευση πλούτου και στη διαιώνιση της άνισης κατανομής του (Thomas, 1987), όπως και των κοινωνικών διαστρωματώσεων (Berman, 1997), ή να αποτελεί εκτόνωση της αντιπολιτευτικής ενέργειας της αστικής τάξης, η οποία σε άλλη περίπτωση μπορεί να οδηγήσει σε πιο επαναστατικές ή ακραίες πολιτικές εναλλακτικές (Salamon, 1994). Η θεώρηση αυτή αμφισβητεί τη νεο-τοκβιλιανή προσέγγιση, υποστηρίζοντας ότι σε συγκεκριμένες συνθήκες η αυξημένη συμμετοχή σε συσσωματώσεις και η δημοκρατία μπορεί να σχετίζονται αρνητικά. Η κοινωνία πολιτών, επομένως, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένας «ουδέτερος πολλαπλασιαστής», του οποίου τα αποτελέσματα εξαρτώνται από το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον (Berman, 1997, σελ. 427¹⁷).

Ανάλογες προσεγγίσεις εμφανίζονται και από τους θεωρητικούς της συγγενούς έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο εκφράζει τις σχέσεις αμοιβαιότητας, εμπιστοσύνης και συμμετοχής στα κοινά που συνάπτονται ανάμεσα στα άτομα, δημιουργώντας

16. Το έργο των Tocqueville και Putnam δεν ταυτίζεται σε όλα τα σημεία. Οι δύο θεωρητικοί διαφέρουν ιδιαίτερα ως προς τη στάση τους απέναντι στις πολιτικές ενώσεις. Συγκεκριμένα ο Tocqueville, παρότι επιφυλακτικός, θεωρεί τις πολιτικές ενώσεις απαραίτητες, ιδίως επειδή επηρεάζουν θετικά τη δημιουργία άλλων ενώσεων. Αντίθετα ο Putnam τις απαξιώνει, θεωρώντας ότι εντείνουν τις κοινωνικές συγκρούσεις. Για μια σε βάθος ανάλυση των εντάσεων ανάμεσα στη θεώρηση του Tocqueville και σε εκείνη του Putnam και για την ερμηνεία των διαφορών αυτών, βλ. Κωνσταντακόπουλος (2010).

17. Σύμφωνα με τη Sheri Berman η άνθιση της κοινωνίας πολιτών στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης ήταν εκείνη που υπονόμεισε τη δημοκρατία, κινητοποιώντας τους πολίτες και ωθώντας τους να στηρίξουν τον ναζισμό. Στο άρθρο της *Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic* (1997) απαντά στα *Making Democracy Work* (1993) και *Bowling Alone* (1995) του Robert Putnam, διαχωρίζοντας την περίπτωση των πολιτικών συστημάτων με δυνατούς και νομιμοποιημένους θεσμούς όπου, όπως έχει παρατηρήσει ο Tocqueville, η κοινωνία πολιτών λειτουργεί ενισχυτικά για τη δημοκρατία, από τα συστήματα με αδύναμες δομές και αναποτελεσματικούς θεσμούς, στα οποία η κοινωνία πολιτών θα μπορούσε να υπονομεύσει την πολιτική σταθερότητα ενισχύοντας τον κατακερματισμό της κοινωνίας και τη δυσαρέσκεια, και διασπώντας την πολιτική συνοχή.

μεγαλύτερες δυνατότητες ανάπτυξης για ολόκληρη την κοινότητα (Coleman, 1990). Κατά τον Robert Putnam η έννοια αυτή αναφέρεται στα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης και, πιο συγκεκριμένα, στην εμπιστοσύνη, τους κανόνες και τα δίκτυα που είναι σε θέση να διευκολύνουν τη συλλογική δράση, βελτιώνοντας την απόδοση μιας κοινωνίας (Putnam, Leonardi and Nanetti 1993, σελ. 167).

Έτσι, μια πληθώρα μελετών αμφισβητούν την καθολική σύνδεση του κοινωνικού κεφαλαίου με την ανάπτυξη της κοινότητας και της δημοκρατίας, αναδεικνύοντας τις λειτουργικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των οργανώσεων και του κοινωνικού κεφαλαίου που παράγεται από τη συμμετοχή σε αυτές,¹⁸ και επισημαίνοντας ότι οι διαφορές στο είδος και τη μορφή της οργάνωσης και ο βαθμός συμμετοχής των μελών συνδέονται με διαφορετικό τύπο κοινωνικού κεφαλαίου, κάποιες φορές και σε βάρος του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου (Putnam, 2000).

Στον αντίποδα της κανονιστικής προσέγγισης βρίσκονται οι αναλυτικές προσεγγίσεις της κοινωνίας πολιτών. Η αύξηση των εμπειρικών μελετών οδήγησε στην εμφάνιση νέων, ευρύτερων εννοιών για την κοινωνία πολιτών και τη λειτουργία της. Μετά το 1989 η εμπειρία και η μελέτη της κοινωνίας πολιτών στην Ανατολική Ευρώπη και στη Λατινική Αμερική, επέτρεψαν την ανάδυση προσεγγίσεων οι οποίες δίνουν πλέον έμφαση στις οργανώσεις των πολιτών ως αντίβαρο στο αυταρχικό απολυταρχικό κράτος διευρύνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την έννοια και τον ρόλο της κοινωνίας πολιτών (Michnik, 1999· Glenn, 2008).

Έτσι, στην κοινωνία πολιτών συμπεριλαμβάνονται κατ' αρχάς οι αντικαθεστωτικές ομάδες με αίτημα τον εκδημοκρατισμό απολυταρχικών καθεστώτων και στη συνέχεια τα νέα κοινωνικά κινήματα, που αποσκοπούν στην κοινωνική αλλαγή και την εγκαθίδρυση μιας νέας τάξης πραγμάτων. Στις πιο πρόσφατες μορφές τέτοιων κινητοποιήσεων θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε τις κινητοποιήσεις της «Αραβικής Άνοιξης» και τα κινήματα πλατειών, καθώς και μια σειρά κινήματων προεικονιστικών πολιτικών [prefigurative politics], όπως το «Occupy», τα οποία επιδιώκουν να εφαρμόσουν εδώ και τώρα τις αλλαγές που το κίνημα επιζητά ως επιθυμητή μορφή της κοινωνίας (Dixon, 2012) ή, όπως το θέτει ο Κιουπκιολής (2011, σελ. 3), «προτυπώνουν στις ίδιες τις μεθόδους που μετέρχονται τους επιδιωκόμενους στόχους».

Ξεπερνώντας το πρόταγμα της «ειρηνικής επανάστασης» (Michnik, 1999) οι συγκρουσιακές σχέσεις που δημιουργούνται ως εγγενή στοιχεία των κοινωνικών κινήματων (Della Porta and Diani, [1998] 2006· Neveu, 2010) μπορεί να οδηγήσουν και σε μη ειρηνικούς ή βίαιους τρόπους δράσης και διαμαρτυρίας, ιδίως στις περιπτώσεις των πολιτικών κινήματων¹⁹ που έχουν προσδιορίσει ως αντίπαλο το κράτος.

18. Βλ. ειδικότερα Putnam (1995)· Eastis (1998)· Stolle and Rochon (1998)· Andersen, Curtis and Grabb (2006). Για τη διάκριση των επιμέρους τεσσάρων επιπέδων των συστατικών του κοινωνικού κεφαλαίου και τη διαφορετική επίδραση του καθενός στην κοινωνία βλ. Paxton (1999). Για τη χαρακτηριστική διάκριση οργανώσεων «γεφύρωσης» [bridging] και οργανώσεων «δεσμών» [bonding], βλ. Putnam (2000).

19. Για την καθοριστική διαδικασία προσδιορισμού αντιπάλου των πολιτικών κοινωνικών κινήματων

Οι μελέτες αυτές αντανακλούν και συνδέονται περισσότερο με τη θεωρητική προσέγγιση του Antonio Gramsci, που ορίζει την κοινωνία πολιτών ως την αρένα στην οποία διάφοροι δρώντες προσπαθούν να αποκτήσουν την πολιτιστική και ιδεολογική ηγεμονία και να κυριαρχήσουν πολιτικά. Σύμφωνα με τον Gramsci η διάκριση των εξουσιών και όλη η θεωρητική συζήτηση είναι το προϊόν της πάλης μεταξύ της κοινωνίας πολιτών και της πολιτικής κοινωνίας (κράτους) σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.²⁰ Οι αναλυτικές νεο-γκραμισιανές προσεγγίσεις τείνουν να χρησιμοποιούν πολύ ευρύτερους ορισμούς της κοινωνίας πολιτών, καθώς την αντιλαμβάνονται ως μια κοινωνική αρένα μέσα στην ευρύτερη κοινωνία, όπου πραγματοποιείται η συλλογική δράση μέσω της συμμετοχής σε οργανώσεις, και μιας γενικότερης συμμετοχής στα κοινά. Εδώ διευκολύνονται η άσκηση κριτικής εναντίον του καθεστώτος ή της κυβέρνησης, η καλλιέργεια και η διάδοση αντιπολιτευτικών απόψεων, η πληροφόρηση για δράσεις διαμαρτυρίας και η συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων (Paxton, 2002, σελ. 257). Η νεο-γκραμισιανή ανάλυση απορρίπτει την *a priori* απόδοση θετικών χαρακτηριστικών στην κοινωνία πολιτών, αναδεικνύοντας τη δομική αμφισημία και τον ιστορικό προσδιορισμό της (Σημίτη, 2010, σελ. 65).

Η αντίληψη της κοινωνίας πολιτών ως αρένας ή σφαίρας υπογραμμίζει το γεγονός ότι τα όρια της έννοιας δεν είναι σταθερά, αλλά βρίσκονται σε διαρκή διαδικασία προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Ενθαρρύνει πιο δυναμικές αναλύσεις των εσωτερικών εντάσεων και διαφοροποιήσεων των οργανώσεων μεταξύ τους, καθώς και της συνεχόμενης ανάπτυξης και ανακατάταξης των δρώντων. Έτσι, διαφορετικές ομάδες μπορεί να παίζουν διαφορετικό ρόλο, ανάλογα με τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται, και να αντικαθίστανται αργότερα από νέους οργανισμούς. Αυτό που ορίζει ποια οργάνωση ανήκει στην κοινωνία πολιτών είναι η λειτουργία της σε μια ορισμένη χρονική στιγμή (Fioramonti και Fiori, 2010, σελ. 25) και κάθε δρων μπορεί να εισέρχεται στη σφαίρα της κοινωνίας πολιτών, όταν εξυπηρετεί συλλογικά συμφέροντα, και να απέρχεται από αυτή, όταν επιδιώκει την εξυπηρέτηση ιδιωτικών σκοπών (Heinrich, 2005).

Η απομάκρυνση από την κανονιστική θεώρηση της κοινωνίας πολιτών και η εμφάνιση περισσότερο σχετικοποιημένων εννοιολογήσεων του όρου αντανακλούν τη συνθετότητα της φύσης και της λειτουργίας των οργανώσεων. Η υιοθέτηση ενός κοινού εννοιολογικού πλαισίου για την κοινωνία πολιτών θα διευκόλυνε τη συγκριτική μελέτη και τη σε βάθος ερμηνεία των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στις οργανώσεις και μεταξύ της κοινωνίας πολιτών, της αγοράς και του κράτους. Ωστόσο η ποικιλία στη μορφή των οργανώσεων και στα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα καθώς και το πλήθος των πολιτικών και θεωρητικών προσεγγίσεων καθιστούν το εγχείρημα αυτό πρωτίστως πολιτικό.

βλ. Neveu (2010).

20. Ο Gramsci αναφέρει επίσης ότι οι εξουσίες είναι όργανα της πολιτικής ηγεμονίας σε διαφορετικό βαθμό· τις ιεραρχεί ως εξής: 1) νομοθετική, 2) δικαστική και 3) εκτελεστική (βλ. περισσότερα στο *ίδιο*, σ. 507).

Όπως εύστοχα επισημαίνει η Σημίτη, η σύνδεση της κοινωνίας πολιτών με τα νέα κοινωνικά κινήματα και η ταυτόχρονη χρήση της ως κεντρικού όρου στο μοντέλο χρηστής διακυβέρνησης του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος²¹ καθιστούν τελικά την κοινωνία πολιτών μια πολιτικά κρίσιμη έννοια, η ερμηνεία της οποίας συνιστά πλέον κεντρικό στοιχείο της πάλης για ιδεολογική ηγεμονία (Σημίτη, 2010, σελ. 79).

Καταμέτρηση της κοινωνίας πολιτών, οργανώσεις «κάτω από το ραντάρ» και «αντι-οργανώσεις»

Η εννοιολόγηση της κοινωνίας πολιτών συνδέεται άμεσα με την προσπάθεια καταγραφής και ποσοτικοποίησής της. Η αδυναμία αποδοχής ενός ενιαίου ορισμού, ο οποίος θα μπορεί να συλλάβει την ποικιλία ειδών και τύπων των οργανώσεων σε διεθνές επίπεδο, καθιστά τη χαρτογράφηση της κοινωνίας πολιτών μια ιδιαίτερα σύνθετη διαδικασία, που απασχολεί μεγάλο μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας.

Μία από τις πιο διαδεδομένες μεθόδους για την καταμέτρηση της κοινωνίας πολιτών είναι αυτή της δομικής-επιχειρησιακής προσέγγισης [structural operational approach] που χρησιμοποιήθηκε στο Πρόγραμμα Συγκριτικής Μελέτης του Μη Κερδοσκοπικού Τομέα του Πανεπιστημίου Johns Hopkins. Βασισμένη σε συγκριτική μελέτη έχει χρησιμοποιηθεί την τελευταία δεκαετία για την έρευνα των οικονομικών διαστάσεων του μη κερδοσκοπικού τομέα σε περισσότερες από 40 χώρες.

Η προσέγγιση αυτή θεωρεί τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις ως την κύρια μορφή έκφρασης της κοινωνίας πολιτών. Το βασικό κριτήριο για να ενταχθεί μια ομάδα ατόμων στην κοινωνία πολιτών είναι να διαθέτει κάποιας μορφής οργάνωση, να είναι ιδιωτική, να είναι μη κερδοσκοπική, αυτοδιοικούμενη και εθελοντική. Η δομική προσέγγιση δεν περιλαμβάνει στην κοινωνία πολιτών τις κατά περίπτωση εφημέρες συναθροίσεις ανθρώπων χωρίς κάποια δομή ή κάποια οργανωσιακή ταυτότητα. «Διαφορετικά η έννοια του μη κερδοσκοπικού τομέα καταλήγει πολύ άμορφη και εφήμερη, για να μπορέσει να γίνει κατανοητή και να μελετηθεί» (Salamon and Anheier, 1996, σελ. 2). Ωστόσο με βάση τα κριτήρια αυτά η δομική προσέγγιση παραβλέπει βασικές όψεις της κοινωνίας πολιτών, όπως η συλλογική πολιτική δράση εκτός οργανώσεων (Heinrich, 2005, σελ. 217).²²

Μια άλλη προσέγγιση είναι η λειτουργική, η οποία υιοθετήθηκε από τον Δείκτη Κοινωνίας Πολιτών CIVICUS,²³ και ακολουθώντας τη λογική των εμπειρικών μελετών,

21. Για μια ανάλυση των δύο αυτών ασύμβατων εκδοχών της κοινωνίας πολιτών, που απαντώνται στη βιβλιογραφία για τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα και το πολιτικό μοντέλο της χρηστής διακυβέρνησης, βλ. Σημίτη (2010).

22. Για απάντηση στην κριτική αυτή βλ. Sokolowski and Salamon 2005, σελ. 236 επ.

23. Ο δείκτης αυτός σχεδιάστηκε από τους Salamon και Anheier (1996) και εφαρμόζεται σε περισσότερες από 50 χώρες, με επίκεντρο τις χώρες της Αφρικής, της Λατινικής Αμερικής, της Ασίας και τις χώρες

επικεντρώνεται στη φύση της δραστηριοποίησης των διαφόρων δρώντων στην αρένα της κοινωνίας πολιτών, όπως η μεμονωμένη πολιτική συμμετοχή, οι διαδηλώσεις και άλλες μη οργανωμένες δράσεις και μορφές κοινωνικής συμμετοχής (Heinrich, 2005). Ωστόσο η προσέγγιση αυτή στερείται επαρκών και συγκεκριμένων προδιαγραφών και καθαρών κατευθυντήριων γραμμών και είναι πιο δύσκολο να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για συγκριτική μελέτη.²⁴

Τόσο η δομική όσο και η λειτουργική προσέγγιση αναγνωρίζουν την ύπαρξη άτυπων μορφών οργάνωσης που ανήκουν στην κοινωνία πολιτών. Στη δομική προσέγγιση το οργανωσιακό κριτήριο δεν είναι οπωσδήποτε ταυτισμένο με τη νομική υπόσταση της κάθε ομάδας. Στη σχετική βιβλιογραφία επισημαίνεται ότι κάποιες συσσωματώσεις αποτελούν οργανώσεις με την κοινωνιολογική και όχι με τη νομική έννοια του όρου, και το μόνο που είναι απαραίτητο να έχουν είναι κάποια εσωτερική οργανωσιακή δομή, που μπορεί να εκφράζεται με μια σχετική σταθερότητα των στόχων και του τρόπου δράσης και κάποια ευδιάκριτα όρια, όπως, για παράδειγμα, η δυνατότητα διάκρισης ανάμεσα σε μέλη και μη μέλη (Salamon and Anheier, 1996) και, όπως το θέτουν οι Sokolowski και Salamon, «*κάποια όρια, κάποια δομή και κάποια διάρκεια στο χρόνο*» (2005, σελ. 236). Ωστόσο η έλλειψη νομικής κατοχύρωσης πολλές φορές καθιστά τις ομάδες αυτές αόρατες.

Σε αυτή την προβληματική ένα ιδιαίτερο κομμάτι της σύγχρονης βιβλιογραφίας επικεντρώνεται στο ζήτημα των οργανώσεων που βρίσκονται «κάτω από το ραντάρ» [below/under the radar] ή των «ημι-άτυπων» ή «μη ρυθμισμένων» [unregulated] οργανώσεων. Αυτές οι μικρο-οργανώσεις δεν περιλαμβάνονται σε επίσημες βάσεις δεδομένων, καθώς είτε δεν διαθέτουν κάποια επίσημη μορφή είτε έχουν πολύ χαμηλό προϋπολογισμό· για τον λόγο αυτόν συχνά διαφεύγουν της προσοχής των ερευνητών. Διαφεύγουν επίσης και του «πολιτικού ραντάρ», καθώς είναι δύσκολο να αποτελέσουν σταθερούς συνομιλητές με τα κέντρα εξουσίας.

Κατά τον Toepler η χρησιμότητα των οργανώσεων αυτών εξαρτάται από τη θεωρητική προσέγγιση της κοινωνίας πολιτών. Σε μια θεώρηση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών ως εναλλακτικών προμηθευτών αγαθών και υπηρεσιών, ο ρόλος των άτυπων οργανώσεων είναι πράγματι περιορισμένος. Ωστόσο, εάν στρέψουμε το ενδιαφέρον στις μη οικονομικές όψεις της κοινωνίας πολιτών (όπως το παραγόμενο κοινωνικό κεφάλαιο), τότε ο ρόλος τους είναι ιδιαίτερα σημαντικός (Toepler, 2003, σελ. 237).

Η μελέτη μικρής κλίμακας οργανώσεων, και ειδικότερα των συνεταιριστικών, επισήμανε τη δυνατότητά τους να εφαρμόσουν με επιτυχία εναλλακτικές οργανωσιακές πρακτικές, όπως η αυτοδιοίκηση, η αυτοχρηματοδότηση καθώς και ιδεαλιστικές

της μετακομμουνιστικής Ευρώπης.

24. Για τη σχετική συζήτηση και τις αδυναμίες κάθε προσέγγισης βλ. ειδικότερα σε Heinrich, 2005· Howard, 2005· Sokolowski and Salamon, 2005.

αντιλήψεις της δημοκρατίας. Οι περισσότερες από αυτές επιλέγουν να μην ξεπερνούν τα δέκα ή είκοσι μέλη ούτως ώστε να διατηρήσουν τη δημοκρατική τους δομή, καθώς η εφαρμογή αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών είναι χρονοβόρα και απαιτεί συναισθηματική προσπάθεια για τη διασφάλιση της αφοσίωσης των μελών (Clegg and Higgins, 1987).

Τέτοιες εναλλακτικές μορφές οργανώσεων ανήκουν στην κατά τους Burrell και Morgan (1979, σελ. 319) «αντι-οργανωσιακή θεωρία», την οποία οι συγγραφείς τοποθετούν στο παράδειγμα του ριζοσπαστικού ανθρωπισμού.²⁵ Επιλέγουν τον όρο «αντι-οργάνωση» για να αναδείξουν τη σημασία του *τρόπου* οργάνωσης ως αντανάκλασης μιας συγκεκριμένης ολότητας, σε αντίθεση με τη σημασία των οργανισμών ως ξεχωριστών, άξιων προσοχής, μονάδων ανάλυσης:

«Είναι αντι-οργάνωση με την έννοια που βλέπει τις επιβεβαιωμένες κοινωνικές κατασκευές με την ετικέτα «οργανισμοί» ως «μεσάζοντες» αποξένωσης, που περιπλέκουν την προσπάθεια των ανθρώπων να αντιληφθούν και να εκτιμήσουν την ολότητα στην οποία ζουν.»

(Burrell and Morgan 1979, σελ. 313)

Τα παραπάνω συνηγορούν υπέρ ενός ανοιχτού εννοιολογικού πλαισίου της κοινωνίας πολιτών που δεν περιορίζεται στο οργανωσιακό κριτήριο και δεν αποκλείει τις άτυπες μορφές της (Fioramonti and Fiori, 2010, σελ. 25) και τις μικρές σε κλίμακα οργανώσεις. Όπως αναφέρει ο Toepler (2003, σελ. 236), «*Ίσως ένα από τα λίγα εναπομείναντα μεγάλα μυστήρια στην έρευνα του Τρίτου Τομέα είναι το ερώτημα του τι μας διαφεύγει, όταν αποκλείουμε από την εμπειρική έρευνα αυτές τις οργανώσεις που δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν στις συνήθεις πηγές δεδομένων*».

1.2. Κοινωνία πολιτών και κράτος

Άρρηκτα συνδεδεμένη με το ζήτημα της εννοιολόγησης της κοινωνίας πολιτών είναι και η συζήτηση για τη σχέση της κοινωνίας πολιτών με το κράτος στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Όπως παρατηρούν οι Edwards και Foley (1998), τα σημεία τομής των διάφορων εννοιολογικών προσεγγίσεων δημιουργούν μια αίσθηση καθολικότητας και υπονοούν ότι, εάν θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε συμφωνία σχετικά με το τι περιέχεται στην έννοια, θα επιτυγχάναμε μια κατανοητή θεωρία των σχέσεων κράτους-κοινωνίας.

Στις απαρχές της σύγχρονης θεωρίας η κοινωνία πολιτών ήταν ένας πόλος ενός απλού διχοτομημένου μοντέλου: κράτος/κοινωνία πολιτών, άποψη που διέβλεπε έναν ανταγωνισμό ή μια εσωτερική σύγκρουση μεταξύ του κράτους και των εθελοντικών

25. Για τα τέσσερα παραδείγματα της οργανωσιακής θεωρίας βλ. Burrell and Morgan 1979 και για την κριτική τους βλ. Morgan 1980.

οργανισμών συνηγορίας (Salamon, 1994, σελ. 120). Οι πιο σύγχρονοι συγγραφείς αναφέρονται στο μοντέλο των τριών ή ακόμη και των τεσσάρων τομέων, με γνωστότερο το τρίπτυχο κράτος-αγορά-κοινωνία πολιτών (Cohen and Arato [1994] 1997, σελ. 464-Edwards and Foley 1998). Στο μοντέλο αυτό η κοινωνία πολιτών συχνά αναφέρεται ως ο «τρίτος τομέας», μια διακριτή σφαίρα της κοινωνίας, η οποία ισορροπεί ανάμεσα σε δύο κύριους άξονες, την αυτονομία ή εξάρτησή της από το κράτος (Diamond, 1994, σελ. 4- Salamon, 1994) και την αυτονομία της από την αγορά.

Η σχέση κοινωνίας πολιτών και κράτους ποικίλλει ανάλογα με τη λειτουργία που επιτελεί η πρώτη, η οποία διαφοροποιείται ανάλογα με τη θεωρητική προσέγγιση. Η νεο-τοκβιλιανή προσέγγιση, έτσι όπως αναλύεται στο έργο του Robert Putnam, δίνει κατ' αρχάς έμφαση στη λειτουργία της κοινωνικοποίησης, η οποία πραγματοποιείται μέσω της συμμετοχής σε ομάδες της κοινωνίας πολιτών. Έτσι η σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών θα μπορούσε να οριστεί ως ουδέτερη ή συμπληρωματική.

Πέρα από την παραγωγή κοινωνικού κεφαλαίου, μια μερίδα θεωρητικών της ίδιας προσέγγισης επισημαίνουν ότι η κοινωνία πολιτών επιτελεί και πολλές άλλες δημόσιες ή οιοιόνε δημόσιες λειτουργίες, όπως η παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας ή οι υπηρεσίες πρόνοιας. Αυτές παρέχονται είτε χωρίς καμία υποστήριξη από το κράτος είτε με την οικονομική υποστήριξη από αυτό και οδηγούν σε σχέση συνεργασίας μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών.²⁶ Ταυτόχρονα θεωρητικοί του νέου πλουραλισμού αναδεικνύουν τη λειτουργία της αντιπροσώπευσης διακριτών συμφερόντων και πολλαπλών φωνών, χαρακτηριστικό των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών. Όταν μάλιστα οι συνθήκες δεν επιτρέπουν την άρθρωση αντιπολιτευτικού λόγου, τότε η κοινωνία πολιτών αποκτά αντιπολιτευτικό χαρακτήρα απέναντι στο κράτος, το οποίο απειλεί τον πλουραλισμό και την αυτονομία της. Αυτή η λειτουργία μπορεί να οδηγήσει σε σχέση σύγκρουσης με το κράτος.

Οι τέσσερις αυτές λειτουργίες απαντώνται με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο στις προσπάθειες αποτύπωσης της σχέσης κοινωνίας πολιτών και κράτους σε μοντέλα.

Ένα περιγραφικό μοντέλο αποτελεί αυτό των Hasenfeld και Gidron (2005), οι οποίοι βασίζονται και εμπλουτίζουν αυτό των Foley και Edwards (1996).²⁷ Το μοντέλο των Hasenfeld και Gidron²⁸ διακρίνει μεταξύ τριών όψεων της κοινωνίας πολιτών. Η πρώτη περιλαμβάνει της ενώσεις προσώπων που έχουν «ουδέτερη» σχέση με το κράτος, όπως αθλητικοί σύλλογοι, πολιτιστικές οργανώσεις κ.λπ..²⁹ Αντίθετα η κοινωνία πολιτών II

26. Σύμφωνα με τον Salamon (1994) τουλάχιστον στις ΗΠΑ η σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών θα μπορούσε να χαρακτηριστεί περισσότερο συνεργατική παρά ανταγωνιστική, καθώς το κράτος απευθύνεται όλο και περισσότερο στον τρίτο τομέα για συνεργασία στην ικανοποίηση των αναγκών των πολιτών.

27. Για το μοντέλο των Foley and Edwards βλ. το άρθρο τους «The paradox of civil society» (1996) όπου διακρίνουν μεταξύ Κοινωνίας Πολιτών I και II.

28. Για τη σχετική συζήτηση και κριτική στο μοντέλο βλ. Galaskiewicz (2005), Beyes και Jäger (2005).

29. Αυτοί είναι οι οργανισμοί που σύμφωνα με τον Putnam (Putnam, Leonardi and Nanetti, 1993) εν-

περιλαμβάνει τις οργανώσεις που, όντας ανεξάρτητες από το κράτος, μπορούν να αποτελούν πόλους αντίστασης στα αυταρχικά καθεστώτα (οργανώσεις «μετασχηματισμού» [transforming]), αλλά και τις οργανώσεις που στο πλαίσιο δημοκρατικών καθεστώτων δρουν αντιπολιτευτικά ως «αντίβαρα» στο κράτος (οργανώσεις «μεταρρύθμισης» [reforming]). Τέλος, η Κοινωνία Πολιτών ΙΙ περιλαμβάνει οργανώσεις που μπορεί να λειτουργούν ενδυναμωτικά προς τα καθεστώτα και τις κρατικές πολιτικές, ταυτόχρονα όμως να εξαρτώνται και από το κράτος είτε για τη νομιμοποίησή τους είτε για οικονομικές ελαφρύνσεις όπως, για παράδειγμα, τα νοσοκομεία. Κάποιες από αυτές δεν αποκλείεται να εναντιωθούν σε συγκεκριμένες πολιτικές, όπως για παράδειγμα η Εκκλησία στις πολιτικές υπέρ των εκτρώσεων.³⁰

Σχήμα 1. Διάκριση των Hasenfeld και Gidron

Κοινωνία Πολιτών Ι	Κοινωνία Πολιτών ΙΙ		Κοινωνία Πολιτών ΙΙΙ
Ουδέτερη απέναντι στο κράτος	Αντίθετη/Αντιπολιτευτική		Συνεργασία/ Εξάρτηση
	Πολιτικό Σύστημα (μετασχηματιστική)	Πολιτικές (μεταρρυθμιστική)	

Ένα άλλο μοντέλο για τις σχέσεις κράτους και κοινωνίας πολιτών προτείνεται από τον Adil Najam (2000), το οποίο βασίζεται στις σχέσεις που διαμορφώνονται κατά τη λειτουργία των δύο μερών. Πιο συγκεκριμένα το μοντέλο προχωρά στη σύγκριση των σκοπών και των μέσων των θεσμών του κράτους και των μη κυβερνητικών οργανώσεων και καταλήγει στη διαμόρφωση τεσσάρων βασικών σχέσεων, που περιγράφονται ως «το μοντέλο των τεσσάρων C³¹»: Συνεργασία, Σύγκρουση, Συμπληρωματικότητα και Ενσωμάτωση/Απορρόφηση. Συνεργασία υπάρχει, όταν οι σκοποί και οι στρατηγικές κράτους και κοινωνίας πολιτών συγκλίνουν, όπως, για παράδειγμα, σε πολλές περιπτώσεις παροχής υπηρεσιών πρόνοιας και ανθρωπιστικής βοήθειας. Συμπληρωματικότητα μεταξύ κοινωνίας πολιτών και κράτους υπάρχει, όταν, υφίσταται μεν σύγκλιση σκοπών αλλά οι στρατηγικές ή τα διαθέσιμα μέσα διαφέρουν· αυτή απαντάται πολλές φορές στον τομέα παροχής υπηρεσιών. Στην περίπτωση ανταγωνιστικών και αποκλινόντων μέσων και σκοπών («σύγκρουση»), το κράτος μπορεί να καταφύγει στη δυνατότητά του για

σωματώνουν και πολλαπλασιάζουν το κοινωνικό κεφάλαιο μέσω της γεφύρωσης των κοινωνικών και πολιτικών διαφορών, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην αποτελεσματικότητα του δημοκρατικού κράτους.

30. Λόγω της πολλαπλότητας των σκοπών τους οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο «υβριδικές εθελοντικές οργανώσεις πολλαπλών σκοπών» (multipurpose hybrid voluntary organisations). Οι οργανώσεις αυτές συνδυάζουν χαρακτηριστικά και από τα τρία θεωρητικά πεδία μελέτης της δράσης του τρίτου τομέα, δηλαδή την κοινωνία πολιτών, τα κοινωνικά κινήματα και τον μη κερδοσκοπικό τομέα (Hasenfeld and Gidron, 2005).

31. Cooperation, Confrontation, Complementarity, Co-optation.

καταστολή, ενώ στην κοινωνία πολιτών εμφανίζονται φαινόμενα αντίδρασης, αντιπολίτευσης και αντίστασης. Τέλος η σχέση ενσωμάτωσης/απορρόφησης περιγράφει την αμοιβαία προσπάθεια χειραγώγησης και μεταβολής των στόχων της άλλης πλευράς.

Ο Najam (2000, σελ. 390) υποστηρίζει ότι, παρά την υφιστάμενη διαφορά ισχύος μεταξύ των δύο μερών, η σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα συναίνεσης και αποτελεί στρατηγική θεσμική απόφαση και των δύο.

Σχήμα 2. Το μοντέλο των «τεσσάρων C» της σχέσης κυβέρνησης-κοινωνίας πολιτών

ΣΚΟΠΟΣ			
		Ομοιότητα	Διαφορά
ΜΕΣΑ	Ομοιότητα	Συνεργασία	Ενσωμάτωση/Απορρόφηση
	Διαφορά	Συμπληρωματικότητα	Σύγκρουση

Πηγή: Najam (2000, σελ. 383).

Η βασική κριτική στα μοντέλα αυτά είναι ότι κάθε σχέση πρέπει να εξετάζεται εξατομικευμένα, καθώς τόσο οι συνθήκες, οι οργανώσεις όσο και το ίδιο το κράτος μπορεί να μεταβληθούν (Foley and Edwards, 1996· Hasenlfeld and Gidron, 2005· Najam, 2000).

Θα λέγαμε ότι, όσον αφορά τις σύγχρονες δημοκρατίες, η κατηγοριοποίηση των οργανώσεων σε «ουδέτερες προς το κράτος» και μη δε λαμβάνει υπ' όψιν τη διάσταση καταστατικού σκοπού και πραγματικής δράσης. Για παράδειγμα πολιτιστικοί σύλλογοι μπορεί να υιοθετήσουν αντιπολιτευτική δράση όταν διαφωνήσουν με κρατικές πολιτικές. Αυτό συνεπάγεται ότι υπάρχει πλήθος ουδέτερων οργανώσεων, οι οποίες διαθέτουν λανθάνουσα πολιτική δυναμική και μπορεί να αποτελέσουν σημαντικούς δρώντες και διαμορφωτές δημοσίων πολιτικών σε δεδομένη στιγμή.

Η αντίστροφη λογική ισχύει και για οργανώσεις οι οποίες καταστατικά θα κατατάσσονταν ως μεταρρυθμιστικές, τελικά όμως λειτουργούν όχι ως αντίβαρο προς το κράτος, αλλά νομιμοποιητικά προς τις κεντρικές πολιτικές του. Για παράδειγμα, η μετριοπάθεια στις διαμαρτυρίες και τις διαδηλώσεις των οικολογικών οργανώσεων, μπορεί να αποτελέσει συγκριτικό πλεονέκτημα στην αρένα του ανταγωνισμού για κρατική επιχορήγηση. Επομένως το ζήτημα της ουδετερότητας ή της αντίθεσης προς τις κρατικές πολιτικές έχει και έναν συγκυριακό χαρακτήρα και δεν μπορεί να αποτελέσει σταθερό κριτήριο κατάταξης των οργανώσεων.

Επιπλέον, ο βαθμός αυτονομίας που η κοινωνία πολιτών καλείται να αναπτύξει απέναντι στο κράτος, βρίσκεται πάντοτε σε εξάρτηση από τις οικονομικές ανάγκες κάθε οργάνωσης. Όσο οι οργανώσεις επαγγελματοποιούνται και αναπτύσσονται σε μέγεθος, οπότε αυξάνονται και τα λειτουργικά τους έξοδα, καταλαμβάνουν πιο προνομιούχο θέση στο τραπέζι της διαβούλευσης με το κράτος αλλά η ανάγκη τους για οικονομική υποστήριξη μεγεθύνεται. Θα λέγαμε ότι, σε πολλές περιπτώσεις, η κρατική χρηματοδότηση

αποτελεί για το κράτος ένα εργαλείο διαχείρισης της κοινωνίας πολιτών. Οι σύγχρονες συνθήκες της κρίσης καθιστούν τη σχέση αυτή ιδιαίτερος ετεροβαρή, καθώς το κράτος διαθέτει την εξουσία καθορισμού των επίσημων συνομιλητών του, ικανοποίησης των αιτημάτων και οικονομικής υποστήριξης των οργανώσεων.

Όσον αφορά τη διάκριση σε οργανώσεις «μετασχηματισμού» και «μεταρρυθμιστικές», αυτή δεν φαίνεται να μπορεί να ερμηνεύσει μια σειρά από σύγχρονες μορφές της κοινωνίας πολιτών, όπως οι σύγχρονες κινητοποιήσεις των «Αγανακτισμένων», τα κινήματα «Occupy» και τα λεγόμενα «συγκινησιακά κινήματα», που δεν στρέφονται κατά κάποιου συγκεκριμένου αντιπάλου ούτε διεκδικούν κάποια συγκεκριμένη μεταρρύθμιση.³² Αυτή η στάση είναι εξαιρετικά δυσχερής για το κράτος, καθώς του στερεί τη δυνατότητα να επιχειρήσει τον «σφετερισμό» της κίνησης, αλλά αποκλείει και την ανάπτυξη κάθε άλλου είδους σχέσης με την κοινωνία πολιτών. Υπ' αυτή την έννοια η ύπαρξη συγκεκριμένων αιτημάτων ή η επιταγή για συγκεκριμένα αιτήματα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι παρέχει στο κράτος ένα εργαλείο διαχείρισης της κοινωνίας πολιτών.

Η παρούσα μελέτη αξιοποιεί τη διάκριση των Hasenfeld και Gidron (2005) σε οργανώσεις ουδέτερες, αντιπολιτευτικές και συνεργατικές, καθώς, παρά τους περιορισμούς της, καθιστά δυνατή τη σύγκριση της πορείας των τριών αυτών κατηγοριών σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Επίσης, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη το τυπικό κριτήριο, είναι εφαρμόσιμη τόσο σε τυπικές, όσο και σε άτυπες όψεις της κοινωνίας πολιτών. Περαιτέρω, αντλεί από το μοντέλο των τεσσάρων «C» του Najam και την άποψη περί συνδιαμόρφωσης της σχέσης κοινωνίας πολιτών και κράτους, καθώς αναδεικνύει τον ρόλο της κοινωνίας πολιτών και στρέφει την προσοχή στις διαδικασίες και επιλογές εκείνες που λαμβάνουν χώρα εντός της κατά τη διάρκεια ζύμωσης της σχέσης αυτής. Τέτοιες επιλογές κατά τη διάρκεια της κρίσης φαίνεται να αφορούν τα μέσα με τα οποία οι οργανώσεις επιδιώκουν την επίτευξη των σκοπών τους, κάτι που το μοντέλο αυτό προβλέπει μέσω της διάκρισης μεταξύ σκοπού και μέσων των οργανώσεων. Εστιάζει δε στην επιλογή της άτυπης μορφής και την εξετάζει ως απόπειρα διαφυγής από τη σχέση με το κράτος.

Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς των κατηγοριοποιήσεων αναδεικνύει, όπου αυτό είναι δυνατό, εντάσεις ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη και επισημαίνει πεδία προς περαιτέρω μελέτη και εμβάθυνση της έρευνας.

32. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Noah Fischer, οργανωτή της κίνησης Occupy Museums, συγγενικής του κινήματος Occupy Wall Street. Αναφερόμενος στο θέμα των αιτημάτων λέει για το δεύτερο: «Έως τώρα ήταν πολύ χρήσιμο για την κίνηση να μην έχει αιτήματα. Τη στιγμή που διατυπώνεις αιτήματα, ζητάς από αυτούς που έχουν την εξουσία να αλλάξουν κάτι συγκεκριμένο (λίγα πράγματα), όταν πολλοί αισθάνονται ότι το πρόβλημα είναι διαθρωτικό. Χωρίς αιτήματα επικεντρώμαστε περισσότερο στην ανάπτυξη της αυτόνομης φωνής μας και στο χτίσιμο της αλληλεγγύης του κινήματος, που είναι η βάση της δύναμής μας. Τα προβλήματα της οικονομικής ανισότητας είναι τόσο μεγάλα, ώστε το να ξεκινάμε με διάθεση διαπραγμάτευσης δεν βγάζει νόημα» (Fischer, 2012).

1.3. Η φεμινιστική κριτική στην κοινωνία πολιτών

Το φύλο [gender] ως βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας καθορίζει, οριοθετεί και επιβάλλει συμπεριφορές, επιδιώξεις και όρια στη συμπεριφορά των ατόμων, ανάλογα με την κατάταξή τους στις δύο κατηγορίες «γυναίκες» και «άνδρες». Το φύλο αποτελεί κοινωνική κατασκευή και τρόπο ιεράρχησης, ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων που επηρεάζει όλους τους πολίτες, με τις γυναίκες να επιβαρύνονται πρωτίστως από τις κυρίαρχες προδιαγραφές φύλου που αποδίδονται σε αυτές, καθώς αποτελούν το κατώτερο μέλος του διπόλου. Και παρότι οι ανισότητες φύλου συνυπάρχουν και διαπλέκονται με άλλες μορφές ανισότητας όπως η ταξική προέλευση, η φυλή ή η σεξουαλική επιλογή, το φύλο είναι χρήσιμο ερευνητικά να απομονώνεται και να μελετάται ως ξεχωριστή μορφή ανισότητας, καθώς αφορά πάνω από το μισό του πληθυσμού, συνιστά στοιχείο ταυτότητας αμετάβλητο και μη ακυρώσιμο και επηρεάζει τα υποκείμενα σε όλα τα επίπεδα της ζωής τους, ακόμη και στα πιο προσωπικά. Πρωτίστως όμως, εγείρει ερωτήματα σχετικά με τη συνύπαρξη της δημοκρατίας στον δημόσιο χώρο με ένα σύστημα ιεραρχικών και βαθύτατα άνισων έμφυλων σχέσεων στον ιδιωτικό (Παντελίδου, 2014, σελ. 21).

Όσον αφορά στη σχέση φύλου και κοινωνίας πολιτών, μια γενική παρατήρηση είναι ότι οι θεωρητικοί της κοινωνίας πολιτών δεν έχουν δώσει την απαραίτητη εστίαση στον έμφυλο χαρακτήρα της και, από την άλλη πλευρά, οι θεωρητικοί του φεμινισμού δεν έχουν υπεισέλθει σε βάθος σε ζητήματα φύλου εντός της κοινωνίας πολιτών. Όπως παρατηρεί η Judith Howell (2005, σελ.1), παρότι υπάρχουν έρευνες και μελέτες που σχετίζονται με τη συμμετοχή των γυναικών σε οργανώσεις, με το φεμινιστικό κίνημα ή με τον αγώνα υπέρ των γυναικείων θεμάτων, εντούτοις η ανάλυση της κοινωνίας πολιτών δεν έγινε ποτέ υπό το πρίσμα του φύλου.

Αντίθετα, η όποια ενασχόληση με το φύλο περιορίστηκε στη συζήτηση για το εάν η οικογένεια αποτελεί ή όχι μέρος της κοινωνίας πολιτών. Στην πλειοψηφία των νεότερων αναλύσεων, οι οποίες υιοθετούν το κριτήριο της ηθελημένης συμμετοχής (σε αντιδιαστολή με τη συμμετοχή λόγω προϋπαρχόντων δεσμών στην ομάδα) στην κοινωνία πολιτών, η οικογένεια περιορίζεται στον ρόλο του «συνόρου» ή ορίου (Diamond, 1994, σελ. 4) μαζί με το κράτος και την αγορά, εκτός των οποίων αναπτύσσεται και δρα η κοινωνία πολιτών. Ενώ ωστόσο οι θεωρητικοί έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή στη σχέση κοινωνίας πολιτών και κράτους ή, σε μικρότερο βαθμό, κοινωνίας πολιτών και αγοράς, δεν έχει δοθεί έμφαση στη σχέση κοινωνίας πολιτών και οικογένειας. Περιορίζοντας την οικογένεια στον χώρο του ιδιωτικού, η θεωρία της κοινωνίας πολιτών φαίνεται να παραβλέπει όλες τις πρακτικές και λειτουργίες που διαμορφώνουν τις έμφυλες σχέσεις, οι οποίες τελικά και διαχέονται στον δημόσιο χώρο (Howell, 2007, σελ. 418 επ.).

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η φεμινιστική κριτική της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου, η μελέτη του οποίου φαίνεται ότι ακολούθησε μια παράλληλη, ωστόσο ασύμβατη ερευνητική πορεία με την ενασχόληση με το φύλο, χωρίς αμοιβαία αλληλεπίδραση και

ανατροφοδότηση. Εκτενής κριτική στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, έτσι όπως καθιερώθηκε στο έργο του Putnam και κυρίως στην αδυναμία του να ενσωματώσει το φύλο σε εμπειρικό και θεωρητικό επίπεδο, παρέχεται στο συλλογικό έργο *Gender and Social Capital* (O'Neill and Gidengil, 2006).³³ Έτσι, οι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου, παρότι αναγνωρίζουν τη σημασία της οικογένειας για τη συσσώρευση,³⁴ κινητοποίηση και διαχείριση του κοινωνικού κεφαλαίου, υιοθετούν την παραδοχή μιας κανονιστικής οικογενειακής δομής, αναπαράγοντας ή λαμβάνοντας ελάχιστα υπόψη τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και τις σχέσεις εξουσίας εντός αυτής (Molyneux, 2002· Adkins, 2010). Αντίστοιχα, έχουν την τάση να εξιδανικεύουν τις κοινότητες και παραβλέπουν τις σχέσεις εξουσίας και τις ανισότητες που υφίστανται στο εσωτερικό τους, όπως οι έμφυλες σχέσεις (Molyneux, 2002).

Η έλλειψη ενδιαφέροντος για τη δυναμική του φύλου οδήγησε σε μεροληψία υπέρ των ανδρών παρά σε ουδετερότητα απέναντι στο φύλο, καθώς το δρων υποκείμενο σε πολλές θεωρήσεις του κοινωνικού κεφαλαίου είναι άφυλο, αταξικό και αφυλετικό (Bezanson, 2010) ή «ορθολογικό, αφηρημένο και υπηρετεί σκοπιμότητες» (Adkins 2010, σελ. 38), διαθέτει δηλαδή τα χαρακτηριστικά του άρρενος δρώντος. Μεροληψία παρουσιάζεται και στις μεθόδους και τους δείκτες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου, όπου η εστίαση σε ανδροκρατούμενες δραστηριότητες είναι δυσανάλογα μεγαλύτερη από ό,τι σε αυτές στις οποίες επιδίδονται οι γυναίκες³⁵ (Lowndes, 2010).

Όμως και στις περιπτώσεις όπου η παράμετρος του φύλου λαμβάνεται υπόψη, ο διαχωρισμός σε γυναίκες και άνδρες δρώντες δεν συνδέεται με τον προβληματισμό για τις διαδικασίες επιτέλεσης του φύλου αλλά, αντίθετα, αναπαράγει και ενισχύει τις διχοτομικές συλλήψεις της κοινωνικής δράσης καθώς η γυναικεία δράση αντιμετωπίζεται ως ομοιόμορφη και έχει «φύλο», «ενώ η ανδρική παρουσιάζεται ως ουδέτερη, κανονική, ατονόητη, άρα εν τέλει κυρίαρχη» (Λεοντσίνη, 2010, σελ. 23).

Η Lowndes (2010), αναλύοντας τα ευρήματα μιας σειράς μελετών για το κοινωνικό

33. Οι συγγραφείς των κεφαλαίων συμφωνούν στο ότι το κοινωνικό κεφάλαιο και η πολιτική συμμετοχή των γυναικών παίρνουν διαφορετικές μορφές, υποκινούνται από διαφορετικές αξίες και σκοπούς και εκκινούν από διαφορετικές ιστορικές τροχιές. Κάποια από τα άρθρα παρουσιάζονται στο «Φύλο και κοινωνικό κεφάλαιο» (Λεοντσίνη, 2010).

34. Ο Putnam στη μελέτη του το 1995 για την μείωση του κοινωνικού κεφαλαίου στις ΗΠΑ, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας συνδέεται με τη μείωση του κοινωνικού κεφαλαίου (Adkins 2010), ωστόσο το 2000 αποκρημάσει την άποψη αυτή, επισημαίνοντας ότι οι γυναίκες επενδύουν περισσότερο καιρό στη συλλογική δραστηριότητα από ό,τι ο μέσος άνδρας (Putnam 2000). Αντίλογο διατυπώνει και ο Hall (1999) υποστηρίζοντας ότι η διατήρηση του κοινωνικού κεφαλαίου στη Βρετανία μπορεί να αποδοθεί στην αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στα κοινά.

35. Όπως επισημαίνει η Lowndes, ο Putnam (1993) στο έργο του «Making Democracy Work» ασχολήθηκε πολύ περισσότερο με αθλητικούς συλλόγους (73%), που συγκεντρώνουν κυρίως ανδρική συμμετοχή, ενώ ελάχιστες (1%) από τις οργανώσεις τις οποίες μελέτησε είχαν ως αντικείμενο την υγεία και την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, τομείς στους οποίους δραστηριοποιούνται γυναίκες.

κεφάλαιο, εξετάζει τη σύνδεση της έννοιας με τις διαφορές στην πολιτική συμμετοχή ανδρών και γυναικών στη Βρετανία. Διερευνώντας την πρόσβαση των γυναικών στην ποσότητα κοινωνικού κεφαλαίου, τον τύπο κοινωνικού κεφαλαίου τους και την επένδυσή του στην πολιτική δραστηριότητα, επισημαίνει ότι οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν παρόμοια επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου, ωστόσο υπάρχουν πολλές διαφορές στο προφίλ του, καθώς οι γυναίκες εμπεδώνουν το κοινωνικό τους κεφάλαιο κυρίως σε δίκτυα άτυπων κοινωνικών σχέσεων γειτονιάς.³⁶ Επίσης φαίνεται ότι οι γυναίκες είναι πιο ενεργές σε πεδία που σχετίζονται με τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους.³⁷ Τα δίκτυα όμως που αφορούν στα παιδιά και σε σχέσεις φροντίδας συχνά θεωρούνται ότι ανήκουν στον οικιακό χώρο και δεν συγκαταλέγονται στην ευρύτερη κοινωνία πολιτών, ενώ οι ίδιες οι γυναίκες αντιμετωπίζουν τη δράση τους ως επέκταση του οικιακού τους ρόλου παροχής φροντίδας.³⁸ Το κοινωνικό τους κεφάλαιο είναι λιγότερο πιθανό να επενδυθεί στην επίσημη πολιτική δράση από ό,τι αυτό των ανδρών, ενώ μπορεί να «καταναλωθεί» από άνδρες πολιτικούς.

Ένα τμήμα που αφορά τον έμφυλο χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών αντιμετωπίζεται από τη βιβλιογραφία που αφορά την πολιτική συμμετοχή, υπό την έννοια ότι εξετάζεται η συμμετοχή των γυναικών σε οργανώσεις. Η έρευνα στο πεδίο αυτό συνήθως περιορίζεται στη συμμετοχή σε τυπικές, θεσμοποιημένες και με απεύθυνση στο κράτος συμβατικές διαδικασίες, με αποτέλεσμα να καταγράφει τις τυπικές οργανώσεις με μεγάλη αντιπροσωπευτικότητα, όπως οι συνδικαλιστικές ή οι διάφορες ομάδες συμφερόντων και να καταλήγει στο συμπέρασμα της μειωμένης πολιτικής συμμετοχής των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες. Το γεγονός αυτό αφήνει ανεξερεύνητο ένα μεγάλο πεδίο πολιτικής συμπεριφοράς, όπως τη συμμετοχή σε μικρές και τοπικές ομάδες, τυπικές ή άτυπες, σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και σε άλλες μορφές μη συμβατικής πολιτικής δραστηριοποίησης. Όπως παρατηρεί η Randall, για να επιτευχθεί μια ικανοποιητική εικόνα της γυναικείας πολιτικής συμμετοχής είναι απαραίτητο να συμπεριληφθούν και οι μορφές *ad hoc* πολιτικής [*ad hoc politics*], οι οποίες δεν είναι ενσωματωμένες στην τυπική πολιτική διαδικασία, όπως οι διαδηλώσεις εναντίον πολιτικών ή εναντίον του ίδιου του καθεστώτος, οι καταλήψεις, οι ομάδες αυτοβοήθειας και μια σειρά δράσεων που βρίσκονται ανάμεσα στη συμβατική και την άτυπη αυθόρμητη πολιτική συμμετοχή

36. Όπως επισημαίνει η Maxine Molyneux (2002) τα δίκτυα των γυναικών διαθέτουν λιγότερους οικονομικούς πόρους και στηρίζονται περισσότερο σε μη κερδοσκοπική προσφορά χρόνου, όπως και στο πλαίσιο του οικιακού καταμερισμού εργασίας.

37. Τέτοια πεδία είναι η εκπαίδευση, η τέχνη, η θρησκεία, οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας σε παιδιά, ηλικιωμένους ή άτομα με ειδικές ανάγκες, οι ομάδες αυτοβοήθειας, κοινοτικές στέγασης αλλά και οι γυναικείες ενώσεις (Molyneux, 2002· Lowndes, 2010· Norris και Inglehart, 2010).

38. Σύμφωνα με τη Molyneux (2002) είναι κυρίαρχη η αντίληψη ότι οι γυναίκες έχουν μια φυσική προδιάθεση να υπηρετούν την οικογένεια και την κοινότητά τους κυρίως λόγω της κοινωνικής ενσωμάτωσής τους στην οικογένεια και τη γειτονιά τους, που απορρέει από την ευθύνη τους για κοινωνική αναπαραγωγή. Για την έμφυλη φύση της παροχής φροντίδας βλ. επίσης Paoletti (2010).

(Randall, 1982). Έτσι η μελέτη των Kaase και Marsh για τη δυναμική της διαμαρτυρίας σε πέντε χώρες καταδεικνύει μεγαλύτερη προτίμηση των γυναικών όλων των εκπαιδευτικών επιπέδων σε διαμαρτυρίες, καταλήψεις και μη συμβατικές μορφές δράσης³⁹ και μικρότερη σε συμβατικούς τύπους πολιτικής συμμετοχής, γεγονός που οι ερευνητές αποδίδουν στην έλλειψη ταύτισης των γυναικών με αυτούς τους συμβατικούς και θεσμοποιημένους τρόπους συμμετοχής (Kaase και Marsh, 1979, σελ. 184). Παράλληλα, οι Burns, Schlozman και Verba διαπιστώνουν ότι η έλλειψη χρόνου που απορρέει από τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας στο σπίτι και τη φροντίδα των παιδιών δεν μειώνει άμεσα την πολιτική δράση των γυναικών. Τη μειώνει, ωστόσο, έμμεσα καθώς την απομακρύνει από την αγορά εργασίας και τους παράγοντες συμμετοχής⁴⁰ που αναπτύσσονται στον επαγγελματικό χώρο. Ενδιαφέρον επίσης προκαλεί το γεγονός ότι η ανισότητα εντός της οικογένειας έχει άμεση επίδραση στην πολιτική συμμετοχή των ανδρών καθώς, όταν ο άνδρας είναι αυτός που παίρνει τις αποφάσεις στο σπίτι, αυξάνεται και η πολιτική του συμμετοχή (Burns, Schlozman και Verba, 2001, σελ. 362). Οι Inglehart και Pippa (2003, σελ. 126) επιβεβαιώνουν το χάσμα πολιτικής συμμετοχής μεταξύ ανδρών και γυναικών σε όλες τις εκφάνσεις της πολιτικής συμμετοχής (πολιτικό ενδιαφέρον, εκλογές, συμμετοχή σε σωματεία, σε νέα κοινωνικά κινήματα, σε διαμαρτυρίες και μποϊκοτάζ) και συνδέουν το μέγεθος του χάσματος αυτού με τα χαρακτηριστικά των κοινωνιών, την ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο και την επαγγελματική κατάσταση. Περαιτέρω, επισημαίνουν διαφοροποιήσεις στη συμμετοχή ανδρών και γυναικών σε σχέση με το αντικείμενο της οργάνωσης, με τους άντρες να κυριαρχούν σε αθλητικούς συλλόγους και επαγγελματικά σωματεία και τις γυναίκες σε οργανώσεις με αντικείμενο τη θρησκεία, την κοινωνική πρόνοια και την υγεία (Inglehart και Pippa, 2003).

Όσον αφορά την Ελλάδα, η συνεχιζόμενη κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών που σχετίζεται με το φύλο ως σύστημα σχέσεων⁴¹ οδηγεί και στη μειωμένη συμμετο-

39. Η τυπολογία που χρησιμοποιούν οι Kaase και Marsh διακρίνει πέντε τύπους συμμετεχόντων στην πολιτική διαδικασία: τους ανενεργούς [inactive], τους κομφορμιστές [conformists], τους ακτιβιστές [activists], τους μεταρρυθμιστές [reformists] και τους διαμαρτυρόμενους [protesters]. Από αυτούς οι διαμαρτυρόμενοι είναι η κατηγορία που δεν συμμετέχει σε συμβατικές μορφές πολιτικής δράσης. Μπορεί να απεργούν, να προβαίνουν σε διαμαρτυρίες και καταλήψεις, ποτέ όμως δεν θα συνδιαλλαγούν με εκπροσώπους του κράτους ούτε θα εμφανιστούν σε προεκλογικές διαδικασίες ή σε δημόσιο βήμα (Barnes και Kaase et al, 1979, σελ. 155).

40. Στο έργο τους «The private roots of public action», οι Burns, Schlozman και Verba καθορίζουν τρεις παράγοντες που ενθαρρύνουν τη συμμετοχή: τους πόρους (χρόνο, χρήμα, ικανότητες οργανωτικές και επικοινωνιακές), τη στρατολόγηση (πρόσκληση ή ενθάρρυνση από άλλους/ες) και τον πολιτικό προσανατολισμό (ενδιαφέρον για την πολιτική, ενημέρωση, ικανότητα σύνδεσης αιτημάτων και δράσης).

41. Οι παράγοντες που συνδέονται με το σύστημα έμφυλων σχέσεων και διαφοροποιούν τις συνθήκες ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πολιτική τους συμμετοχή είναι η χαμηλότερη συμμετοχή των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, η σχεδόν κατ'αποκλειστικότητα επιφόρτιση των εργαζομένων και όχι μόνο γυναικών με τη φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού, το μισθολογικό χάσμα, το χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών, η μακροβιότητά τους και η ύπαρξη θρησκευτικού συ-

χική προδιάθεση και ενεργό εμπλοκή των γυναικών στην πολιτική διαδικασία σε σχέση με εκείνες των ανδρών. Η διαφορά αυτή τείνει να μειώνεται ενώ ταυτόχρονα διαφαίνεται μια σταδιακή τάση σύγκλισης στην πολιτική συμπεριφορά γυναικών και ανδρών, που αποδίδεται ως ένα σημείο στην αλλαγή των έμφυλων προτύπων και των σχετικών αντιλήψεων (Παντελίδου, 1992, 2012).

Ωστόσο παραμένει κυρίαρχη η αντίληψη που συνδέει τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών με τον «ιδιωτικό» χώρο της οικογένειας, σε αντίθεση με τον «δημόσιο» χώρο της πολιτικής στον οποίο θεωρείται ότι ανήκουν οι άνδρες. Σύμφωνα με την Παντελίδου, «το φύλο της δημοκρατίας και στην Ελλάδα σήμερα είναι ακόμη ανδρικό» και μόνο επιλεκτικά ή συγκυριακά η ασυμμετρία αυτή φαίνεται να υποχωρεί (Παντελίδου, 2014, σελ. 65).⁴²

Μια σειρά μελετών ερευνούν στην Ελλάδα τις διαφοροποιήσεις ανάλογα με το είδος συμμετοχής και το φύλο.⁴³ Ειδικότερα ως προς την ετοιμότητα απεύθυνσης σε συλλόγους ή άλλες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών και συμμετοχής σε συλλογικές κινητοποιήσεις για την επίλυση ενός σοβαρού προβλήματος, στοιχεία της έρευνας του ΕΚΚΕ του 1988 και του ΕΚΠΑ το 2006 υποδεικνύουν ότι δεν υπάρχουν σημαντικές ποσοτικές διαφορές ανάλογα με το φύλο (Παντελίδου, 1992 και 2012). Αυτό που είναι ακόμη πιο αξιοσημείωτο είναι ότι, το 1988, η νεότερη ηλικιακή κατηγορία γυναικών δηλώνει σε υψηλότερο ποσοστό ως επιλογή την εμπλοκή σε συλλογικές διαδικασίες (Παντελίδου, 1992). Όσον αφορά δε τις περιπτώσεις διαφωνίας με κάποια κυβερνητική απόφαση, οι διαφορές στις δεοντολογικές επιλογές των ατόμων ανάλογα με το φύλο είναι μικρές, ενώ οι νέες γυναίκες υπερτερούν ελαφρά ως προς την επιλογή της διαδήλωσης και της απεργίας, ενδείξεις που αμφισβητούν το στερεότυπο της μη συμμετοχικής γυναίκας (Παντελίδου, 2002). Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνονται και εμπλουτίζονται στην πρόσφατη μελέτη των Παπαγεωργίου και Πετούση για την ανθεκτικότητα [resilience] των πολιτών στην κρίση, όπου αναδεικνύονται οι έμφυλες διαφοροποιήσεις όσον αφορά τις πολιτικές δράσεις και τη συμμετοχή σε οργανώσεις. Συγκεκριμένα, την περίοδο αυτή οι γυναίκες δείχνουν μεγαλύτερη τάση συμμετοχής από ό,τι οι άνδρες σε μη συμβατικές πολιτικές δράσεις όπως οι διαμαρτυρίες και οι καταλήψεις δημόσιων χώρων, αλλά όχι σε παράνομες δράσεις όπως το κλείσιμο των δρόμων ή η καταστροφή δημόσιας περιουσίας. Παράλληλα, τείνουν να συμμετέχουν περισσότερο από τους άνδρες σε δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης όπως συσσίτια, κοινωνικά ιατρεία, ανταλλακτικά

ναισθήματος στις γυναίκες. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Παντελίδου (2014) η διχοτομική αυτή διάκριση άνδρες-γυναίκες αποτελεί μόνο ένα αρχικό επίπεδο ανάλυσης της πολιτικής συμπεριφοράς των ατόμων και φαίνεται ανεπαρκής εάν αγνοούνται οι επιμέρους, λεπτότερες εσωτερικές διαφοροποιήσεις κάθε κατηγορίας όπως η ηλικία και η ταξική θέση που διαπλέκονται με το φύλο, επιδρώντας στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ατόμων (βλ. ειδικότερα Παντελίδου, 2014).

42. Για μια εμβριθή ανάλυση της σχέσης φύλου και δημοκρατίας βλ. στο Παντελίδου (2002) *Το φύλο της Δημοκρατίας*.

43. Στοιχεία από τα ερευνητικά προγράμματα: Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988 και Έρευνα Πολιτικών Προτύπων και Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

δίκτυα και τράπεζες χρόνου, καθώς και σε οργανώσεις αναπτυξιακές και περιβαλλοντικές και οργανώσεις διαμεσολάβησης δικαιωμάτων και συνηγορίας. Αντίθετα, οι άνδρες δείχνουν μεγαλύτερη προτίμηση από ό,τι οι γυναίκες σε καταλήψεις κτιρίων, οργανώσεις κατά της λιτότητας, επαγγελματικά συνδικάτα, αντι-πολεμικές οργανώσεις και πολιτικά κόμματα (Papageorgiou και Petousi, 2018). Η Κακεπάκη διενεργεί έρευνα στην περιοχή της Αθήνας το 2012 και επισημαίνει τις διαφοροποιήσεις στη συμμετοχή των γυναικών μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, καθώς στην πρωτεύουσα η συμμετοχή τους σε δημόσιες διαδηλώσεις είναι υπερδιπλάσια των γυναικών της λοιπής χώρας και σε ανάλογα ή υψηλότερα επίπεδα από τους άνδρες (Κακεπάκη, 2013). Διαπιστώνει ανάλογη μαζικότητα ανδρών και γυναικών σε μη συμβατικές μορφές πολιτικής συμμετοχής, όπως στις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων» και σε δράσεις πολιτικής ανυπακοής. Όσον αφορά στα κίνητρα για συμμετοχή κατέγραψε ως σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ ανδρών και γυναικών την πρόθεση των τελευταίων «να ακουστεί η φωνή [τους]» (Κακεπάκη, 2013, σελ. 52).

Τέλος, ο έβδομος γύρος της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (WVS-7) που διενεργήθηκε το 2017 φανερώνει επίσης διαφοροποιήσεις ανάμεσα στη γυναικεία και ανδρική πολιτική συμμετοχή στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες φαίνεται να ενδιαφέρονται περισσότερο για την πολιτική από ό,τι οι άνδρες (ποσοστό 32,7% έναντι 28,2% στις απαντήσεις «πολύ» και «αρκετά») ενώ εμπλέκονται σε πολιτικές συζητήσεις σε ίσο βαθμό με τους άνδρες (67,2% έναντι 67,4% απαντούν ότι συζητούν για πολιτικά θέματα καθημερινά ή εβδομαδιαία με τους φίλους/ες τους). Ωστόσο οι άνδρες υπερέχουν ποσοστιαία στις συμμετοχές και στην ετοιμότητα συμμετοχής σε μποϊκοτάζ, ειρηνικές διαδηλώσεις και απεργίες, στην υπογραφή γραπτών διαμαρτυριών και στην επικοινωνία με κυβερνητικούς αξιωματούχους. Αντίθετα, οι γυναίκες δήλωσαν σε μεγαλύτερο ποσοστό ότι έχουν προβεί ή θα μπορούσαν να προβούν σε δωρεά σε ομάδες ή καμπάνιες (WVS-7).

Επισημαίνεται ότι η βιβλιογραφία που αφορά την πολιτική συμπεριφορά και την πολιτική συμμετοχή των γυναικών εστιάζει κυρίως στις μορφές συμμετοχής των γυναικών και τους λόγους διαφοροποίησής τους, ενώ δεν εκτείνεται στις συνέπειες που έχει η κατά φύλο συμμετοχή στη δράση και τις αποφάσεις των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Τέλος, υπάρχει πολύ περιορισμένη βιβλιογραφία που αφορά τη συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και τις συνέπειες της συμμετοχής αυτής στη δράση των οργανώσεων. Αναδεικνύεται και πάλι η σχέση της συμμετοχής των γυναικών στη διοίκηση με το αντικείμενο των οργανώσεων ή/και με την αυξημένη παρουσία γυναικών ως μέλη στις οργανώσεις αυτές (Lyon και Humbert, 2012⁴⁴· Βαρχαλαμά, Μπουκουβάλας και Παπαγεωργίου, 2015), η ισόρροπη συμμετοχή

44. Οι Lyon και Humbert (2012) στο άρθρο τους με τίτλο *Gender balance in the governance of social enterprise* εξετάζουν τη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στη διοίκηση των κοινωνικών επιχειρήσεων [social enterprises] στη Μ. Βρετανία. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν αυξημένη εκπροσώπηση των γυναικών στη διοίκηση των επιχειρήσεων του τρίτου τομέα, σε σχέση με τις επιχειρήσεις του ιδιωτικού το-

(40-60%) των γυναικών σε μη κυβερνητικές οργανώσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο⁴⁵ και η χαμηλή συμμετοχή τους στα συνδικαλιστικά όργανα εργαζομένων στην Ευρώπη και την Ελλάδα καθώς και στα όργανα λήψης αποφάσεων των κοινωνικών εταιρών (European Commission, 2016· Βαρχαλαμά κ.ά., 2015).

Οι ανωτέρω μελέτες σαφώς και προσεγγίζουν το θέμα της έμφυλης συμμετοχής σε επιμέρους όψεις της κοινωνίας πολιτών (κοινωνική επιχειρηματικότητα, επαγγελματικά συνδικάτα, μη κυβερνητικές οργανώσεις). Παραμένει ωστόσο ζητούμενο μια συγκριτική ανάλυση του βαθμού συμμετοχής των γυναικών ανάμεσα στους διαφορετικούς τύπους οργάνωσης που να περιλαμβάνει, εκτός των άλλων, και άτυπες συσσωματώσεις.

Το μέρος αυτό του βιβλίου επιχειρεί να συμβάλει στη βιβλιογραφία που αφορά στο φύλο και την κοινωνία πολιτών με δύο τρόπους: καταρχάς, ελέγχει κατά πόσον η κοινωνία πολιτών, ως ενδιαμέσος χώρος ανάμεσα στον ιδιωτικό «γυναικείο» χώρο της οικογένειας και τον δημόσιο, «ανδρικό» χώρο της πολιτικής, αποτελεί πεδίο άμβλυνσης των έμφυλων ανισοτήτων και υπέρβασης των δομικών αποκλεισμών που επηρεάζουν τη συμμετοχική συμπεριφορά των γυναικών.

Θέτει το ερώτημα εάν η κατανομή των κοινωνικών ρόλων και, πιο συγκεκριμένα, η απόδοση του ρόλου της ανατροφής των παιδιών και της φροντίδας των εξαρτημένων μελών και του σπιτιού στις γυναίκες λειτουργεί αποτρεπτικά όσον αφορά στην ενεργό συμμετοχή τους στην κοινωνία πολιτών, ή, αντίθετα, υπό προϋποθέσεις, ενισχύει την εμπλοκή τους σε αυτήν. Δεν ελέγχει τη συμμετοχή ατομικά στις οργανώσεις, αλλά εξετάζει τη θέση γυναικών και ανδρών στα όργανα λήψης αποφάσεων διαφορετικών οργανώσεων. Η ιδιότητα αυτή τεκμαίρεται ως σημαντικός δείκτης εμπλοκής στην ομάδα, καθώς η σχετική βιβλιογραφία αναδεικνύει την απροθυμία των γυναικών να εμπλακούν με τη διαδικασία λήψης αποφάσεων και την προτίμησή τους σε υποστηρικτικές δραστηριότητες εντός των οργανώσεων.⁴⁶ Περαιτέρω, η συμπερίληψη των άτυπων μορφών οργάνωσης -που φαίνεται να διευκολύνουν τη συμμετοχή των γυναικών- στο ένα δεύτερο του προς εξέταση δείγματος επιδιώκει την αποφυγή μιας μεροληψίας υπέρ των ανδρών ως προς την ποσοτική καταμέτρηση της κατά φύλο συμμετοχής.

Στη συνέχεια χρησιμοποιεί την κατά φύλο συμμετοχή στη διοίκηση των οργανώσεων

μέα. Επιπλέον φανερώνουν σύνδεση της αυξημένης εκπροσώπησης με το αντικείμενο των οργανώσεων, όταν αυτό συνδέεται στερεοτυπικά με «γυναικεία» ενδιαφέροντα (νεότητα, κοινότητα, φροντίδα τέκνων και συμβουλευτική). Επίσης, φαίνεται να υπάρχει μεγαλύτερη συγκέντρωση γυναικών στη διοίκηση κοινωνικών επιχειρήσεων μικρής και τοπικής εμβέλειας.

45. Σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα έτη 2003-2016 σε δείγμα ευρωπαϊκών μη κυβερνητικών οργανώσεων στους τομείς του πολιτισμού, του περιβάλλοντος, της εκπαίδευσης, της ανάπτυξης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της δημόσιας υγείας και των γυναικείων οργανώσεων, η συμμετοχή των γυναικών στα όργανα διοίκησης (ως μέλη και όχι με την ιδιότητα του προέδρου) από το 2003 έως το 2007 είναι άνω του 30%, από το 2007 έως το 2014 άνω του 40% και από το 2014 έως 2016 άνω του 50% (European Commission 2016).

46. Για το ζήτημα αυτό βλ. Lowndes, 2010.

ως βασική μεταβλητή για τη μελέτη και την ερμηνεία της δράσης των οργανώσεων. Πιο συγκεκριμένα ερευνά εάν αυτή η συμμετοχή μπορεί να συνδεθεί με τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης, την εξωστρέφεια και τους τρόπους δράσης της. Ιδιαίτερα για την περίπτωση της οικονομικής κρίσης, η οποία επέδρασε στο σύστημα έμφυλων σχέσεων και στις παραδοσιακές ισορροπίες, επιβαρύνοντας πρόσθετα τις γυναίκες (Παντελίδου, 2014, σελ. 22) και δημιουργώντας τον κίνδυνο για οπισθοδρόμηση προς τους παραδοσιακούς ρόλους των φύλων (Καραμεσίνη, 2015, σελ. 41), εξετάζει εάν οι διαφοροποιήσεις στη συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση των οργανώσεων συνδέονται με την αύξηση ή μείωση του αριθμού των μελών των οργανώσεων, με τις μεταβολές στο αντικείμενό τους και με τη συμμετοχή τους σε διαμαρτυρίες και στο κίνημα των «Αγανακτισμένων». Με τον τρόπο αυτόν επιχειρεί να εισάγει την παράμετρο του φύλου στη βιβλιογραφία της κοινωνίας πολιτών και να συνεισφέρει στην εμπειρική έρευνα σχετικά με την πολιτική συμμετοχή των γυναικών, ιδίως όσον αφορά σε μη συμβατικές μορφές πολιτικής συμμετοχής.

Τέλος, εξετάζοντας τον χώρο της κοινωνίας πολιτών ως ένα προνομιακό πεδίο συμμετοχής των γυναικών, συμβάλλει στη συζήτηση σχετικά με τη σχέση κοινωνίας πολιτών και δημοκρατίας.

1.4. Κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η βιβλιογραφία έως πολύ πρόσφατα αντιμετώπιζε την κοινωνία πολιτών ως μια σφαίρα με γενικά χαρακτηριστικά που ετεροπροσδιορίζεται από τη σχέση της με το κράτος, ακολουθώντας μια κανονιστική και νέο-τοκβιλιανή παράδοση, και όχι ως ένα αυτόνομο πεδίο μελέτης. Η κύρια συζήτηση για τον ρόλο και τη θέση της κοινωνίας πολιτών στη μεταπολιτευτική Ελλάδα αφορά το μέγεθος της κοινωνίας πολιτών και τη σχέση της με το κράτος.

Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα είναι ατροφική καθώς το υπερτροφικό αλλά αδύναμο κράτος δεν αφήνει ζωτικό χώρο ανάπτυξης της εθελοντικής οργάνωσης των πολιτών (Μακρυδημήτρης, 2002· Μουζέλης και Παγουλάτος, 2003· Μουζέλης, 2007). Η άποψη αυτή βασίζεται στο επιχείρημα του «αποικισμού» της κοινωνίας πολιτών από το κράτος και το κομματικό σύστημα (Lyrintzis, 1984) κατά την πρώτη μεταδικτατορική φάση και πλέον από την ιδιωτική πρωτοβουλία (Μουζέλης και Παγουλάτος, 2003). Ο συνδυασμός ενός συγκεντρωτικού κράτους και μιας ασθενούς κοινωνίας πολιτών αναπαράγει κάθετα πελατειακά δίκτυα που υπονομεύουν την υπέρβαση του διαχωρισμού μεταξύ δημόσιου-ιδιωτικού (Paraskevoropoulos, 1998). Σύμφωνα με τον Χουλιάρα (2015), παράλληλα με αυτές τις αιτίες, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά την ανάλυση και άλλοι παράγοντες, όπως οι σχέσεις εκκλησίας και κράτους και ειδικότερα η έλλειψη θρησκευτικού ανταγωνισμού εντός του κράτους, τα αδύναμα

φορολογικά κίνητρα για φιλανθρωπική δράση και η απουσία σχολικής εκπαίδευσης για τη συμμετοχή στα κοινά (Huliaras, 2015, σελ. 23).

Την άποψη περί «ασθενούς» κοινωνίας πολιτών ενισχύουν τα στοιχεία των ερευνών για τα επίπεδα του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, το οποίο σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι χαμηλό και περιχαρακωμένο (Σωτηρόπουλος, 2007). Η Ελλάδα από την άποψη αυτή θα μπορούσε να συμπεριληφθεί σε ένα νοτιο-ευρωπαϊκό μοντέλο, καθώς παρουσιάζει χαμηλά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου και κοινωνικής δικτύωσης (Jones, Malesios, Iosifides και Sophoulis, 2008· Παρασκευόπουλος, 2010), γεγονός που μπορεί να συνδεθεί με τις ιδιαιτερότητες του κράτους πρόνοιας στην περιοχή και τη διαδεδομένη ατομιστική συμπεριφορά, που παρατηρείται από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 (Jones, Malesios, Iosifides και Sophoulis, 2008). Συγκεκριμένα, για τον δείκτη «εμπιστοσύνη σε ανθρώπους», τα πρόσφατα στοιχεία του έβδομου γύρου της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών το 2017 (WVS-7) σε σύγκριση με τα επίπεδα του 2008 μαρτυρούν «τη ραγδαία ή ακόμα και δραματική επιδείνωση της γενικής εμπιστοσύνης» (Κονιόρδος 2018, σελ. 38).

Χαμηλή είναι και η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς, η οποία συνδέεται με την επίδοσή τους αλλά και με περιστατικά διαφθοράς στον δημόσιο τομέα. Ειδικότερα, όσον αφορά την εμπιστοσύνη των Ελλήνων στο κοινοβούλιο, τα αποτελέσματα τριών κυμάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS) που καλύπτουν την περίοδο 2002-2009 φανερώνουν τη μείωση της εμπιστοσύνης, η οποία ακολουθεί τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Στο τέταρτο κύμα η διαφορά μεταξύ της Ελλάδας και του Ευρωπαϊκού μέσου όρου φαίνεται να αυξάνεται, υποδεικνύοντας περαιτέρω απαξίωση του Ελληνικού Κοινοβουλίου (ΕΚΚΕ, 2010). Τα ευρήματα αυτά ανατρέπονται ως ένα βαθμό το 2010 στο πέμπτο κύμα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS). Το 2017, ο έβδομος γύρος της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (WVS-7) δείχνει ότι τη χαμηλότερη εμπιστοσύνη συγκεντρώνουν οργανισμοί/θεσμοί που θεωρούνται ένοχοι σε σχέση με την οικονομική κρίση και συγκεκριμένα τα πολιτικά κόμματα, η κυβέρνηση, το κοινοβούλιο, η τηλεόραση, ο Τύπος, οι τράπεζες αλλά και τα συνδικάτα (Κονιόρδος 2018, σελ. 40).

Όσον αφορά την ποιότητα της συμμετοχής των Ελλήνων σε τυπικά δίκτυα, αυτή περιορίζεται κυρίως στην παθητική εγγραφή σε οργανώσεις και όχι στη δραστηριοποίηση. Επιπλέον, ενδεικτικά στοιχεία από τον πρώτο γύρο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS-1) έδειξαν ότι, σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, τα ποσοστά των πολιτών που προέβησαν σε κάποια «πολιτικοποιημένη» πράξη τον τελευταίο χρόνο αναφοράς (δηλαδή υπέγραψαν μια διαμαρτυρία, πήραν μέρος σε διαδήλωση ή μποϊκόταραν καταναλωτικά προϊόντα) ήταν χαμηλά⁴⁷ (Jones, Malesios, Iosifides και Sophoulis, 2008) ενώ, σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο, η Ελλάδα το 2004 είχε το χαμηλότερο ποσοστό πληθυσμού που συμμετείχε σε μια εθελοντική οργάνωση ή σε οργανωμένη

47. Τα ευρήματα αυτά ανατρέπονται ως ένα βαθμό στον πέμπτο γύρο της ESS, όπως αναφέρεται σε επόμενη παράγραφο.

εθελοντική δραστηριότητα στην Ευρώπη των δώδεκα. Η περιορισμένη συμμετοχή των Ελλήνων σε εθελοντικές οργανώσεις, με μεγαλύτερη συμμετοχή σε αθλητικούς συλλόγους, επιβεβαιώνεται από το τέταρτο κύμα (2008) της Ευρωπαϊκής Έρευνας Αξιών και τα πρόσφατα στοιχεία (2017) του έβδομου κύματος της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (WWS-7) (Κονιόρδος, 2018).

Περαιτέρω, εμπειρικές μελέτες της κοινωνίας πολιτών επισημαίνουν τον κατακερματισμό του χώρου των ΜΚΟ, τον αυξημένο ανταγωνισμό των οργανώσεων για κρατική χρηματοδότηση (Αφουξενίδης, 2006) και την ηγεμόνευση του εν λόγω χώρου από ομάδα «επαγγελματικών» οργανώσεων, οι οποίες αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους μάλλον διαδικαστικά, δηλαδή ως ομάδες παροχής δημόσιων υπηρεσιών (Μποτετζάγιας 2006),⁴⁸ ενώ επιδεικνύουν ελάχιστη συνεργασία μεταξύ τους.⁴⁹

Μια εναλλακτική άποψη υποστηρίζει ότι το στερεότυπο της ατροφίας της κοινωνίας πολιτών θα πρέπει να επανεξεταστεί και να σχετικοποιηθεί (Σωτηρόπουλος, 2007· Βούλγαρης, 2006). Το στερεότυπο αυτό υιοθετεί μια σχέση «μηδενικού αθροίσματος», που απηχεί τη θεωρητική επίδραση της αγγλοσαξονικής θεωρίας και του Alexis de Tocqueville, κατά τον οποίο η κοινωνία πολιτών εκφράζεται με την εθελοντική αυτο-οργάνωση σε αντιδιαστολή προς το κράτος (Βούλγαρης, 2006). Περισσότερο κατάλληλη θεωρείται η γκραμισιανή προσέγγιση της κοινωνίας πολιτών ως αρένας διεξαγωγής δημοκρατικού ανταγωνισμού και διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων (Βούλγαρης, 2006· Σωτηρόπουλος, 2007) και η αντικατάσταση της ολιστικής αντίληψης της κοινωνίας πολιτών από ένα ανοιχτό εννοιολογικό σχήμα, το οποίο θα διερευνά τα πολλαπλά μοντέλα κοινωνικής συμμετοχής που βρίσκονται σε διαρκή κατάσταση αλληλεπίδρασης και ανταγωνισμού.

Η κριτική προς την κρατούσα άποψη περί αδυναμίας συνοψίζεται στην προσήλωσή της στο σχήμα των πελατειακών σχέσεων ως κυρίαρχο μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών και την παραγνώριση των ισχυρών θυλάκων της κοινωνίας πολιτών στη μεταπολιτευτική Ελλάδα, όπως τα συνδικάτα του δημόσιου τομέα. Επιπλέον, η άποψη αυτή δε λαμβάνει υπόψη τη μετάλλαξη του συστήματος κρατικής και κομματικής πατρωνίας, τη διάχυσή του στην ευρύτερη κοινωνία και την εξασθένηση των κομμάτων ως πόλων έλξης δραστήριων πολιτών. Ταυτόχρονα επισημαίνονται και οι εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών που δεν καταγράφονται στα επίσημα αρχεία και θα έπρεπε να λαμβάνονται υπ' όψιν στην καταμέτρηση της κοινωνίας πολιτών στη χώρα, όπως οι άτυπες

48. Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εξετάζεται κατά πόσον οι οργανώσεις θεωρούν ότι είναι υπόχρεες μιας ευρύτερης «κοινωνικής λογοδοσίας» για τη δράση τους (Μποτετζάγιας 2006).

49. Ο Μποτετζάγιας συμπεραίνει ότι, ακόμη και εάν οι αριθμοί και η δραστηριότητα των ΜΚΟ αυξάνονται, αυτό δε συνεπάγεται απαραίτητως την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών, καθώς εκείνο που θα πρέπει να εξετάζεται είναι εάν οι υπάρχουσες οργανώσεις και μορφές συνεργασίας ενισχύουν την κοινωνία πολιτών ως χώρο κατάθεσης προβληματισμών, διαβούλευσης, ανταλλαγής πληροφοριών και επίλυσης συγκεκριμένων προβλημάτων δημόσιας πολιτικής στο συγκεκριμένο πολιτικό πλαίσιο και τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο (Μποτετζάγιας, 2006, σελ. 83).

κινητοποιήσεις και οργανώσεις (Sotiropoulos, 2004· Σωτηρόπουλος, 2004· Κάλλας, 2004· Karamichas, 2007). Τέτοιες οργανώσεις υπάρχουν σε όλες τις κοινωνίες, ωστόσο το μέγεθος της μη καταγεγραμμένης κοινωνικής διάδρασης θα πρέπει να ληφθεί ιδιαιτέρως υπ' όψιν στην περίπτωση της Ελλάδας, λόγω μιας κουλτούρας μη συμμόρφωσης στους τυπικούς κανόνες, η οποία αντανακλάται στην παραοικονομία, στη μη εφαρμογή των νόμων κ.ά. (Sotiropoulos, 2004). Σύμφωνα με τον Σωτηρόπουλο η άτυπη κοινωνία πολιτών θα μπορούσε να αποδειχθεί όχι και τόσο αδύναμη όσο τείνει να θεωρείται (Σωτηρόπουλος, 2004, σελ. 25).

Προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης πιο σύνθετων και σχετικοποιημένων αναλύσεων για την κοινωνία πολιτών συγκλίνουν και τα εμπειρικά στοιχεία για την τυπική αλλά και την άτυπη εκδοχή της στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών του 1998, επί παραδείγματι, υπονοούν τη μείωση της επιρροής των κομμάτων σε τοπικό τουλάχιστον επίπεδο, την ανάπτυξη διακομματικών συμμαχιών, την ανάδειξη υποψήφιων «ανταρτών» και την αρχή μιας νέας κατάστασης και μιας νέας ισορροπίας δυνάμεων (Λυριντζής, 2000).

Επίσης ο σημαντικός βαθμός κοινωνικής κινητοποίησης για την παροχή βοήθειας στον σεισμό του Σεπτεμβρίου 1999 στην Αθήνα φανέρωσε την ύπαρξη ενός δυναμικού αλληλεγγύης, που αποτελείται κυρίως από συλλογικούς φορείς, το οποίο παραμένει αυθόρμητο και ανοργάνωτο, ενισχύει ωστόσο το επιχείρημα ότι η εξασθένιση των κομμάτων ως πόλων έλξης δραστήριων πολιτών θα πρέπει να επέτρεψε την ανάδυση της κοινωνίας των πολιτών στην άτυπη μορφή της (Κάλλας, 2004).

Παράλληλα οι έρευνες για τα επίπεδα του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα επισημαίνουν κάποιες άλλες, ισχυρές όψεις του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως η συμμετοχή σε άτυπα δίκτυα και η συναναστροφή με φίλους και με την οικογένεια, οι οποίες δεν αποδεικνύονται τόσο αδύναμες. Επίσης αναδεικνύουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις γεωγραφικές περιφέρειες της χώρας και υπογραμμίζουν την ανάγκη για περαιτέρω μελέτη και ερμηνεία τους (Jones, Malesios, Iosifides και Sophoulis, 2008· Paraskevoopoulos, 1998).

Επισημαίνεται ακόμη η διαφοροποίηση στους τρόπους συμμετοχής και στην αντίληψη και τη νοηματοδότηση της δράσης των οργανώσεων και του εθελοντισμού, τόσο από την πλευρά των ιδίων των οργανώσεων όσο και από την πλευρά των εθελοντών (Ροζάκου, 2017), γεγονός που ενισχύει το επιχείρημα ότι είναι σκόπιμη η εξαγωγή συμπερασμάτων κατά περίπτωση. Επιπλέον μια σειρά εμπειρικών ερευνών καταδεικνύουν την κινητικότητα σε αρκετά πεδία των εθελοντικών συσσωματώσεων, όπως στις περιβαλλοντικές οργανώσεις, τις οργανώσεις που ασχολούνται με τα προβλήματα των μεταναστών και τις οργανώσεις που αφορούν την κοινωνική φροντίδα (Πολυζωίδης, 2006· Ροζάκου, 2013, 2017).

Περαιτέρω, το τμήμα αυτό της κοινωνίας πολιτών, που σύμφωνα με τα προαναφερθέντα μοντέλα κινείται στον χώρο της αντιπολίτευσης ή διαμαρτυρίας, φαίνεται ότι

υπήρξε αρκετά ενεργό τη δεκαετία του 2000. Έτσι, όσον αφορά συγκεκριμένα διεθνή θέματα (πόλεμοι, παγκοσμιοποίηση, συγκεκριμένες σύνοδοι κορυφής) παρατηρείται εξαιρετικά μεγάλη κινητικότητα: το διάστημα μεταξύ Ιανουαρίου 2002 και Ιουλίου 2003 έλαβαν χώρα παγκοσμίως 725 κινήσεις διαμαρτυρίας από τις οποίες οι 329 πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα (Boudourides και Botetzagias, 2007). Παρόμοια δείγματα γραφής δόθηκαν από τις κινητοποιήσεις για τις πυρκαγιές του 2007, οι οποίες με τη βοήθεια του διαδικτύου υπερέβησαν τον αυθόρμητο, κατά περίπτωση, και πρόσκαιρο χαρακτήρα ανάλογων αντιδράσεων, δημιουργώντας ένα πιο σταθερό δυναμικό κινητοποιήσεων (Karamichas, 2007). Τέλος, τα στοιχεία του πέμπτου κύματος της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας φανερώνουν ότι η Ελλάδα, μετά τη Γαλλία και τη Νορβηγία, είναι από τις χώρες με τα μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής σε νόμιμες δημόσιες διαμαρτυρίες (ESS-5).

Τα ευρήματα αυτά συμβαδίζουν με την πρόσφατη επισήμανση για την ύπαρξη στην Ελλάδα μιας κουλτούρας συμπάθειας ως προς τις δράσεις αντίστασης και διαμαρτυρίας, με παράλληλη απουσία διάθεσης συναίνεσης και συμβιβασμού μεταξύ των αντίπαλων μερών (Andronikidou και Konras 2012).⁵⁰ Οι εμπειρικές αυτές έρευνες συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι, πριν την περίοδο της κρίσης, η ελληνική κοινωνία πολιτών είχε πολλές αδύναμες αλλά και κάποιες ισχυρές όψεις (Σωτηρόπουλος, 2017).

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να εμπλουτίσει τη σύγχρονη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία πολιτών αντιμετωπίζοντάς την ως αυτόνομο πεδίο μελέτης, ερευνώντας τις διάφορες όψεις της σε μικρό- και μέσο-επίπεδο και σε σύνδεση με το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο (Βούλγαρης 2006, σελ. 25 · Μουζέλης, 2007) της Θεσσαλονίκης.

1.5. Κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης

Η περίοδος της κρίσης έδωσε το έναυσμα για σειρά μελετών που ερευνούν την ανταπόκριση της κοινωνίας πολιτών στις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Οι σύγχρονες μελέτες αναδεικνύουν την καταλυτική λειτουργία της κρίσης στην κοινωνία πολιτών, ιδιαίτερα στον χώρο της κοινωνικής αλληλεγγύης (Σωτηρόπουλος, 2014, 2017 · Σημίτη, 2014 · Simiti, 2017 · Μπουρίκος και Σωτηρόπουλος, 2014 · Huliaras, 2014) και την εμφάνιση μορφών πολιτικής συμμετοχής και οργάνωσης που εμφανίζουν ένα βαθμό αυτονομίας από το κράτος, όπως το «κίνημα των Αγανακτισμένων»⁵¹ και οι εναλλακτι-

50. Οι Andronikidou και Konras συνδέουν τη νοοτροπία αυτή με τον τρόπο μετάβασης προς τη δημοκρατία και διατρέπει τόσο τους πολίτες όσο και τα ΜΜΕ · θεωρούν ότι οι δράσεις αντίστασης στην Ελλάδα έχουν χαμηλό κόστος και ρίσκο, καθώς πολύ λίγοι από τους συμμετέχοντες έχουν συλληφθεί και ακόμη λιγότεροι έχουν δικαστεί (Andronikidou και Konras, 2012).

51. Πολλοί ερευνητές προτιμούν τον όρο «κίνημα των πλατειών» θεωρώντας ότι αποδίδει καλύτερα τις διαδικασίες, τις δράσεις και το περιεχόμενο του κινήματος, καθώς το διάστημα εκείνο 38 πόλεις της

κοί πολιτικοί και οικονομικοί χώροι⁵² (Καβουλάκος και Γκριτζάς, 2015· Simiti, 2017). Επισημαίνουν επίσης την ανάδυση της αλληλέγγυας οικονομίας που λειτουργεί όχι συμπληρωματικά προς το κράτος, αλλά ανταγωνιστικά προς τις ιεραρχίες της αγοράς, με αντισυστημικές αιχμές, επιδιώκοντας την ανασυγκρότηση των κοινωνικών δεσμών και με προσανατολισμό προς τη συμμετοχική δημοκρατία και την αλληλοβοήθεια, σύμφωνα με την πολιτική και οικονομική λογική των κοινών⁵³ [commons] (Κιουπκιολής, 2015).

Τις ίδιες τάσεις διαπιστώνει η χαρτογραφική αποτύπωση των φορέων της κοινωνίας πολιτών σε εθνική κλίμακα την περίοδο 2013-2015, όπου ανάμεσα σε 6.500 οργανώσεις διακρίνονται δύο βασικές κατηγορίες φορέων της κοινωνίας πολιτών: η πρώτη αφορά σε φορείς και ιδρύματα με μη κερδοσκοπική δράση, που διαθέτουν ένα συγκεκριμένο πλαίσιο χρηματοδότησης και νομική υπόσταση και η δεύτερη σε δράσεις πολιτών μικρής κλίμακας με τοπικό χαρακτήρα, μη χρηματοδοτούμενη δραστηριότητα και -πολλές φορές- συσχέτιση με τον πολιτικό ακτιβισμό (Αφουξενίδης και Γαρδίκη, 2014).

Ο Σωτηρόπουλος (2014, 2017) αποδίδει την αύξηση των οργανώσεων αλλά και τη συμμετοχή σε συλλογικές κινητοποιήσεις στις μετατοπίσεις στην πολιτική κουλτούρα που προϋπήρξε της κρίσης, ιδίως στην υποχώρηση της εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς θεσμούς και τα κόμματα, στον συντονισμό κινήσεων και ομάδων κοινωνικής αλληλεγγύης από κόμματα της αντιπολίτευσης (ιδιαίτερα από τον ΣΥΡΙΖΑ) και στη χρονική και τοπική σύμπτωση κοινωνικών διαμαρτυριών διαφόρων επαγγελματικών ομάδων που πλήττονταν από τις πολιτικές λιτότητας. Διαπιστώνει επίσης την αύξηση της αντιπολιτευτικής/αντιδημοκρατικής [uncivil] κοινωνίας πολιτών, όπως ρατσιστικών ή βίαιων ριζοσπαστικών ομάδων, παραμένοντας επιφυλακτικός για το τελικό αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης στην κοινωνία πολιτών και τη δημοκρατία. Η εμφάνιση ριζοσπαστικών, άτυπων πρωτοβουλιών πολιτών, οι οποίες τηρούν αποστάσεις απέναντι στις ΜΚΟ, θέτουν απέναντί τους το κράτος αλλά και όσους δεν επηρεάστηκαν σημαντικά από την κρίση, υποδεικνύει τη μεταβολή στη σχέση του κράτους με την κοινωνία πολιτών την περίοδο 2010-2014 (Σωτηρόπουλος, 2017).

Στο ίδιο πνεύμα η Σημίτη (2014, 2017) επισημαίνει ότι ο πολλαπλασιασμός των δράσεων της τυπικής και της άτυπης εκδοχής της δεν σηματοδοτεί απαραίτητα την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών, καθώς η μεγέθυνση της φτώχειας και του κοινωνικού

Ελλάδας φαίνεται να ανέκτησαν τον χαρακτήρα τους ως δημόσιοι χώροι. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Καβουλάκος 2009, Leontidou 2013 και Dalakoglou 2012. Η παρούσα μελέτη υιοθετεί τον όρο «Αγανακτισμένοι» ως ενδεικτικό του στοιχείου της διαμαρτυρίας του κινήματος, χωρίς να υποτιμά την ιδιαίτερη σχέση των δράσεων με την τοπικότητα. Για το ερώτημα εάν οι κινητοποιήσεις των «Αγανακτισμένων» αποτελούν ή όχι κίνημα ή/και ειδικότερα κίνημα πόλης, βλ. Καβουλάκος 2009, Simiti, 2016, Σωτηρόπουλος, 2017.

52. Για τις μορφές των εναλλακτικών οικονομικών και κοινωνικών χώρων καθώς και την τυπολογία σε κάθε μορφή βλ. αναλυτικότερα στο Καβουλάκος και Γκριτζάς, 2015.

53. Για την έννοια των «κοινών» βλ. Ostrom, 1990 και για τη σύνδεσή της με τα εναλλακτικά εγχειρήματα της αλληλέγγυας οικονομίας βλ. Κιουπκιολής, 2015.

αποκλεισμού υπονομεύει την κοινωνική συνοχή, ενώ η συμμετοχή των πολιτών στις οργανώσεις έχει τον χαρακτήρα της «έσχατης λύσης» για την επίλυση των προβλημάτων που προέκυψαν από την κρίση. Μελετώντας τις στρατηγικές προσαρμογής στην κρίση συμπεραίνει ότι οι ΜΚΟ ακροβατούν μεταξύ της διασφάλισης της βιωσιμότητάς τους και της δημοκρατικής λογοδοσίας τους (Σημίτη, 2014) ενώ εμφανίζονται νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής από τα κάτω (Simiti, 2017). Διαπιστώνει δε ότι προκειμένου να προωθηθούν ή να προστατευθούν κοινωνικά δικαιώματα οι οργανώσεις συχνά υιοθετούν πρακτικές που καθιστούν ρευστή τη διάκριση ανάμεσα σε τυπικές/άτυπες οργανώσεις και σε νόμιμες/έκνομες δράσεις⁵⁴ (Simiti, 2017).

Ταυτόχρονα, ερευνητές που εστιάζουν στα κινήματα, τις συλλογικές δράσεις διαμαρτυρίας και τους εναλλακτικούς οικονομικούς και πολιτικούς χώρους υποστηρίζουν ότι οι νέες συσσωματώσεις και δράσεις συμβάλλουν με πολλαπλούς τρόπους στην αναζωογόνηση της δημοκρατίας, καθώς προβάλλουν πρότυπα αμεσοδημοκρατικής λειτουργίας αλλά και εναλλακτικές μορφές οργάνωσης και λειτουργίας της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτικής (Καβουλάκος και Γκριτζάς, 2015· Κιουπκιολής, 2015).

Ιδιαίτερα σημαντικός για την ανάπτυξη των κινηματικών όψεων της κοινωνίας πολιτών υπήρξε ο ρόλος του ΣΥΡΙΖΑ ως κόμματος αντιπολίτευσης σύμφωνα με την περιορισμένη, ωστόσο σημαντική, βιβλιογραφία (Σερεντεδάκης και Κουφίδη 2018· Della Porta, Fernandez, Kouki και Mosca, 2017) που εστιάζει στους δύο κύκλους διαμαρτυρίας, που έλαβαν χώρα τις περιόδους των ετών 2010-2012 και 2013-2015 αντίστοιχα (Σερεντεδάκης και Κουφίδη, 2018). Οι Della Porta et al. (2017, σελ.77) μελετώντας τα κόμματα-κινήματα σημειώνουν ότι τα μέλη του ΣΥΡΙΖΑ, έχοντας συμμετάσχει σε κοινωνικά κινήματα πριν από την κρίση, έφεραν το κόμμα σε επαφή με τις κινητοποιήσεις ενάντια στη λιτότητα και με τα αιτήματα των συμμετεχόντων. Ο ΣΥΡΙΖΑ προσυπέγραψε κάθε διαμαρτυρία ενάντια στις μνημονιακές πολιτικές έως το 2015, κατορθώνοντας να κερδίσει την υποστήριξη όσων επλήγησαν περισσότερο από την κρίση, ενώ ως κόμμα αντιπολίτευσης έθεσε στη Βουλή σχεδόν όλα τα αιτήματα που ακούγονταν στους δρόμους και τις πλατείες. Ο πολιτικός του λόγος εναρμονίστηκε με αυτόν των αντι-μνημονιακών κινητοποιήσεων, μετατρέποντας τον διαχωρισμό μεταξύ δεξιάς και αριστεράς σε διαχωρισμό μεταξύ των υπέρμαχων και των πολέμιων του μνημονίου και εκπροσωπώντας μια ευρεία αντιμνημονιακή πλατφόρμα (Della Porta et al. 2017, σελ. 108). Ταυτόχρονα, παρείχε μια εναλλακτική στην κρίση εκπροσώπησης, αναδεικνύοντας τον ρόλο του ως διαμορφωτή ενός μαζικού κινήματος αντίστασης και ανυπακοής της αριστεράς. Ενθάρρυνε τοπικά κινηματικά αιτήματα όπως το κίνημα των Σκουριών και της Κερατέας, υποστήριξε τις απολυμένες καθαρίστριες, το πείραμα της ΒΙΟ.ΜΕ. και συμπεριέλαβε στα ψηφοδέλτιά του πολλά ενεργά μέλη κινημάτων και ομάδων πολιτών.⁵⁵

54. Για παράδειγμα, τοπικές άτυπες οργανώσεις αλληλεγγύης πραγματοποιούν οικονομικές συναλλαγές μέσω άλλων, τυπικών οργανώσεων και δημοτικές αρχές δείχνουν ανοχή σε καταλήψεις δημόσιων κτιρίων και στους νέους πολιτικούς και οικονομικούς χώρους (Simiti, 2017).

55. Ωστόσο, μετά την υπογραφή του τρίτου Μνημονίου τον Ιούλιο του 2015 ο ΣΥΡΙΖΑ εγκατέλειψε

Όσον αφορά την περίοδο της κρίσης και έως το 2014 η βιβλιογραφία αναδεικνύει τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν οι άτυπες οργανώσεις (Σωτηρόπουλος, 2014, 2017· Σημίτη, 2014· Μπουρίκος και Σωτηρόπουλος, 2014· Loukidou, 2013, 2014) και τα νέα αντισυμβατικά μέσα δράσης που εμφανίζονται (Pantazidou, 2013· Simiti, 2017).

Σε αυτό το πνεύμα κινήθηκε η παρούσα μελέτη επιχειρώντας να συμβάλει στην κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας πολιτών της πρώτης περιόδου της κρίσης (2009-2014), μέσω της παρατήρησης σε συγκεκριμένο χώρο μιας σειράς ομάδων με διαφορετικό τύπο και αντικείμενο, οι οποίες αλληλεπιδρούν με το κράτος με διάφορους τρόπους.

Η ιδιαιτερότητα της μελέτης συνίσταται στην έμφαση που δίνει σε οργανώσεις με αιτήματα κατά την περίοδο της κρίσης, ελέγχοντας εάν υπήρξε πολλαπλασιασμός και σε αυτό το τμήμα της κοινωνίας πολιτών, πέρα από τις οργανώσεις κοινωνικής αλληλεγγύης. Δοθείσης δε της αύξησης του αριθμού των κοινωνικών ομάδων που επλήγησαν από τις πολιτικές λιτότητας και των αιτημάτων και αναγκών που προέκυψαν κατά την περίοδο της κρίσης, διερευνά, συγκεκριμένα, πώς οι οργανώσεις διαχειρίστηκαν αυτά τα αιτήματα. Περαιτέρω εμπλουτίζει την υπάρχουσα βιβλιογραφία με ποιοτική και ποσοτική έρευνα στη Θεσσαλονίκη, με την εισαγωγή της όψης του φύλου και την συμπερίληψη μικρών και άτυπων ομάδων που συλλέγουν αιτήματα. Θεωρώντας την κοινωνία πολιτών ως αρένα ανταγωνισμού μεταξύ των δρώντων, δηλαδή οργανώσεων και κράτους, αναδεικνύει δύο βασικούς μετασχηματισμούς της κοινωνίας πολιτών που παρατηρούνται την περίοδο της κρίσης: την είσοδο των γυναικών και την εξάπλωση των αντι-οργανώσεων.

πολλά από τα αιτήματα των κινημάτων, τα οποία υποστήριζε ως αντιπολίτευση και οι σχέσεις μεταξύ των κινημάτων και του κόμματος έγιναν εχθρικές. Παρότι το κόμμα και τα κινήματα συνέκλιναν για μια μικρή περίοδο, πλέον είναι τελείως διαχωρισμένα, ενώ τόσο ο ΣΥΡΙΖΑ όσο και τα κινήματα περνούν μια κρίση ταυτότητας (Della Porta et al. 2017, σελ. 115).

